

DE KLIPPEN DES NATIONALISMUS

De Eerste Wereldoorlog en de ondergang van de Duitse kolonie in Antwerpen¹

ANTOON VRINTS *

OORLOGEN ZIJN OVER HET ALGEMEEN SLECHTE TIJDEN VOOR ETNISCHE MINDERHEDEN. EEN AANTAL VAN DE MEEST SYSTEMATISCHE ETNISCHE ZUIVERINGEN VAN DE AFGELOPEN EEUW VOND PLAATS TIJDENS DE TWEE WERELDOORLOGEN. WAT ANTWERPEN BETREFT, IS HET ALGEMEEN BEKEND DAT DE STAD *JUDENREIN* UIT DE TWEEDE WERELDOORLOG GEKOMEN IS. VEEL DIEPER WEGGEZAKT IN HET COLLECTIEVE GEHEUGEN IS HET VERDWIJNEN VAN DE BELANGRIJKE DUITSE GEMEENSCHAP OP HET EINDE VAN DE EERSTE WERELDOORLOG. IN DE JAREN VOOR HAAR DEFINITIEVE ONDERGANG WERD ZE GEPLAAGD DOOR INTERNE VERDEELDHEID. IMMERS, DE OORLOG DWONG DE ANTWERPSE DUITSE TUSSEN BELGIË EN DUITSLAND. IN DIT ARTIKEL WORDT DE ANALYSE GEMAAKT VAN HUN BOTSSENDE LOYALITEITEN EN WORDT INGEGAAN OP DE ONDERGANG VAN HUN GEMEENSCHAP EN OP DE IMPACT VAN DIE ONDERGANG OP HET KLIMAAT IN DE STAD ANTWERPEN.

I. Inleiding

Toen in 1958 de vergrijsde stadsbibliothecaris Lode Baekelmans het toenmalige Antwerpen met dat van voor 1914 vergeleek, sprong hem één opvallend verschil in het oog. In zijn herinnering had Antwerpen voor de Eerste Wereldoorlog een veel sterker kosmopolitisch karakter dan in de jaren vijftig. Met voelbare weemoed schetste hij het open klimaat in Antwerpen voor 1914: “Leven en laten leven was de leuze voor de kinderen van de rijke, de welvarende stad, waar Chinees en Neger, Griek en Noor, kinderen van overal welkom waren. Welkom vreemdeling!”². Natuurlijk spreekt uit Baekelmans’ beeld een romantische idealisering van de stad van zijn jeugd. Toch lijkt er achter zijn vergelijking een grond van waarheid schuil te gaan. Het is bijvoorbeeld opvallend hoezeer de Antwerpenaars zich voor 1914 in fêterende publicaties beriepen op hun gemengde, “onzuivere” afkomst. De komst van vreemdelingen stelde in die logica dan ook geen probleem. Ze zouden net als hun voorgangers opgenomen worden in het stedelijke weefsel. Tekenend in dit verband is de beroemde passage in Edmond De Bruyns *Lof van Antwerpen*. “Antwerpen heeft, in den grond, het egoïsme van een goede maag. Die monsterstad zal alle elementen kunnen verduwen en één maken met zichzelf. Ongestraft heeft deze maagd Jan-alleman in haar koets ontvangen, Spanjaarden en Portugezen, Franschen en Duitschers : zij kindert slechts Antwerpenaars”³.

Ongetwijfeld droeg de expansie van de haven, met haar passagierende matrozen en stromen landverhuizers uit Centraal- en Oost-Europa, bij tot het kosmopolitische

1 Mijn dank gaat uit naar F. Caestecker, B. Majerus en R. Van Doorslaer voor hun kritische bemerkingen bij eerdere versies van deze tekst.
2 L. BAEKELMANS, *Antwerpen vóór 1914*, 's Gravenhage, 1958, p. 6.
3 E. DE BRUYN, *Lof van Antwerpen*, Antwerpen, 1914, p. 10.

karakter van de stad. Maar minstens even belangrijk was de aantrekkingskracht die het groeiende Antwerpen op buitenlandse immigranten uitoefende. Tussen 1890 en 1910 steeg het aantal vreemdelingen in de stad van 22.732 naar 38.708 op een bevolking van respectievelijk 224.012 en 301.766 mensen ⁴. In die periode telde de Antwerpse bevolking steeds meer dan 10 % vreemdelingen, met als hoogtepunt 1910, toen net geen 13 % bereikt werd ⁵. Immigrant zijn was in het snel groeiende Antwerpen niets uitzonderlijks ⁶. Bij de eeuwwisseling bleek slechts 57 % van de inwoners in Antwerpen geboren te zijn. Van alle groepen buitenlandse immigranten droegen de Duitse ongetwijfeld het sterkst bij tot het kosmopolitische karakter van de stad. De Duitsers mochten dan wel niet de omvangrijkste groep vreemdelingen vormen in Antwerpen, ze drukten wel het sterkst hun stempel op de stad. Anders dan in Brussel, vormden de Duitse Antwerpenaars een echte kolonie met een sterke impact op het stedelijke leven ⁷. Ook bleef het Duitse karakter van de immigranten in Antwerpen veel sterker bewaard dan in Brussel.

Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwamen de Antwerpse Duitsers tussen hamer en aambeeld terecht. De oorlog stelde hen voor zeer pijnlijke keuzes. Immers, in tijden van oorlog wordt een eenduidige identificatie vereist. De breuklijnen tussen *insiders* en *outsiders*, tussen vriend en vijand worden verscherpt ⁸. Crisismomenten zoals oorlogen zijn dan ook van grote betekenis voor de nationale identiteit. In het bijzonder geldt dit voor minderheden of grensbewoners die er veelal een wat hybride nationale identificatie op na houden. Hun maatschappelijke positie ondergaat vaak dramatische veranderingen in oorlogstijd. In de studies over dit thema wordt meestal ingegaan op de veranderende houding van meerderheidsgroepen en overheden ten aanzien van minderheden in tijden van oorlog ⁹. In onderhavig artikel wordt ook dieper ingegaan op de houding van een minderheidsgroep zelf die geconfronteerd wordt met een bezetting van het gastland door het land van oorsprong. De Antwerpse Duitsers kregen door de oorlog tussen België en Duitsland af te rekenen met een probleem van

4 L. SÆRENS, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000, p. 8-9.

5 Het aandeel vreemdelingen in de gehele Belgische bevolking in 1910 bedroeg slechts 3,5 %. J. STENGERS, *Emigration et immigration en Belgique au XIXe et XXe siècles* (Académie royale des Sciences d'Outre-Mer. Classe des Sciences morales et politiques, XLVI-5), Bruxelles, 1978, p. 69.

6 A. THIJSS, "Minderheden te Antwerpen (16de/20ste eeuw)", in H. SOLY & A. THIJSS (ed.), *Minderheden in Westeuropese steden (16de-20ste eeuw) – Minorities in Western European Cities (sixteenth-twentieth centuries)* (Institut historique belge de Rome. Bibliothèque XXXIV), Brussel-Bruxelles/Rome, 1995, p. 39.

7 F. SARTORIUS, "De Duitsers in België", in A. MORELLI (ed.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, p. 187.

8 Cfr T. DE MEESTER, "De natie onder vuur. De impact van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog op de juridische afbakening van het 'eigen volk'", in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 3, 1997, p. 72. Hij verwijst naar de opvattingen van J. PENROSE & P. JACKSON, "Identity and the politics of difference", in P. JACKSON & J. PENROSE (ed.), *Constructions of race, place and nation*, London, 1993, p. 203.

9 Voor een bibliografisch overzicht raadplege men het artikel van P. PANAYI, "Dominant Societies and Minorities in the Two World Wars", in P. PANAYI (ed.), *Minorities in Wartime. National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars*, Oxford en Providence, 1993, p. 3-23.

botsende loyaliteiten. De aanhankelijkheid ten aanzien van het Duitse moederland kwam in conflict met de banden die ze in de loop van hun verblijf in Antwerpen met de Belgische bevolking hadden gesmeed. De Duitse gemeenschap zat geprangd tussen de bezettingsmacht en de bevolking; een oncomfortabele positie die haar tot positionering dwong.

II. De Antwerpse Duitsers voor de oorlog

De invloed van de Duitse immigranten in Antwerpen was tegen het einde van de negentiende eeuw dermate gegroeid dat er kon gesproken worden van een Duitse kolonie. De groep viel op door zijn sterke sociaal-economische positie en macht. Hij was sterk gestructureerd en had door het engagement van de gegoede Duitse kooplui een grote impact op het sociale en culturele leven in Antwerpen. Het is moeilijk precies te bepalen hoe omvangrijk de Duitse gemeenschap was. Gezien haar grote zichtbaarheid, deden in de laatste twee decennia voor de oorlog de wildste schattingen de ronde (tot 80.000 Duitsers!). Volgens de volkstelling van 1910 woonden er in de stad Antwerpen 8.346 mensen met de Duitse nationaliteit¹⁰. Greta Devos en Marie-Thérèse Bitsch schatten de omvang van de Duitse gemeenschap in hetzelfde jaar op ongeveer 20.000, waaronder ongeveer 5.000 tot Belg genaturaliseerde Duitsers¹¹. Enkel de Nederlanders overtroffen de Duitsers in aantal in Antwerpen. Hierbij moet men echter in het achterhoofd houden dat de sterke Nederlandse aanwezigheid amper in het oog sprong, terwijl de goed georganiseerde Duitsers naar het aanvoelen van de Antwerpenaars de belangrijkste groep immigranten vormden. Het gros van de Antwerpse Duitsers was afkomstig uit de huidige deelstaten Noordrijn-Westfalen en Rijnland-Palts. Ook Duitse havensteden, zoals Hamburg, leverden immigranten.

De stand van het onderzoek laat het vooralsnog niet toe een erg accuraat beeld van de sociale samenstelling van de Duitse gemeenschap te schetsen¹². Steevast gaat de aandacht uit naar een aantal belangrijke ondernemersfamilies. Over de rest van de Antwerps-Duitse bevolking weten we vrijwel niets¹³. Vast staat dat in Antwerpen de hogere sociale klassen goed vertegenwoordigd waren, dit in tegenstelling tot de Duitsers in Brussel en Luik. Daarnaast trof men ook heel wat ambachtslui en vele horeca-uitbaters aan. Het aandeel van de kleine burgerij, de arbeiders en de academici was klein en ambtenaren ontbraken volledig. Tenslotte waren er ook nog talrijke stagiairs die in de havenstad hun handelskennis kwamen vervolmaken. Wat echter vooral in het oog sprong, was

¹⁰ L. SAERENS, *op.cit.*, p. 9.

¹¹ M.-T. BITSCH, *La Belgique entre la France et l'Allemagne 1905-1914*, Paris, 1994, p. 127. G. DEVOS, "Inwijking en integratie van Duitse kooplieden te Antwerpen in de 19de eeuw", in H. SOLY & A. THYS (ed.), *op.cit.*, p. 137.

¹² G. PELCKMANS & J. VAN DOORSLAER, *De Duitse kolonie in Antwerpen 1796-1914*, Kapellen, 2000, p. 24.

¹³ Voor een eerste sociale analyse van de gemeenschap in haar geheel zie: G. DEVOS & H. GREEFS, "The German presence in Antwerp in the nineteenth century", in *IMIS-Beiträge*, 2000 (jrg. 14), p. 105-128.

- Enkele symbolische voorbeelden van de prominente Duitse aanwezigheid in het Antwerpse straatbeeld van voor 1914 : Hotel Stein op de de Keyserlei (linker pagina) en de hotels Wagner en Weber, respectievelijk aan de linker- en rechterzijde van de Vlaamse opera.
(F. LAUWERS, *De Antwerpenaar en zijn statiekwartier*, Gent, 1992, p. 118 / Stadsarchief Antwerpen)

de grote Duitse aanwezigheid in maritiem-commerciële en financiële kringen. Zo was in 1914 één derde van de leden van de Antwerpse Kamer van Koophandel van Duitse oorsprong. In sommige Duitse publicaties werd Antwerpen dan ook met enige zin voor overdrijving een *deutsche Hafen* genoemd.

Gedurende de laatste jaren voor de Eerste Wereldoorlog wekte de invloed van de Duitse firma's in de Antwerpse haven groeiende ongerustheid in Franse en Britse diplomatieke kringen¹⁴. Met name van Franse zijde zag men een uitgekiende penetratiestrategie van de kant van de Duitse regering achter de sterke Duitse positie in Antwerpen. Onderzoek wijst echter uit dat van een doelbewuste strategie geen sprake was¹⁵. De Duitse diplomatie stelde zich integendeel zeer terughoudend op ten aanzien van de Belgische binnenlandse verhoudingen. Ze was van oordeel dat de Duitse belangen het best gediend werden door een politiek van non-interventie. Om de sterke economische positie van de Duitsers

¹⁴ G. THOOFT, *Berlijn-Antwerpen. Economische en politieke aspiraties in Duitsland met betrekking tot de haven van Antwerpen (1886-1918)*, Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte – Groep Geschiedenis, UG, 2001, p. 118-119.

¹⁵ *Idem*, p. 182. H. LADEMACHER, *Die belgische Neutralität als Problem der europäischen Politik 1830-1914*, Bonn, 1971, p. 427.

in België niet te compromitteren, diende iedere schijn van inmenging vermeden te worden. De diplomatie vertrouwde erop dat de discrete organische groei van de Duitse economische belangen de beste strategie was om de Duitse invloed te verzekeren. Ze keek er dan ook nauwlettend op toe dat in de Duitse pers niet te triomfantelijk werd gedaan over de Duitse positie in België.

De Duitsers in het vooroorlogse Antwerpen vormden een echte kolonie, gekenmerkt door een goed georganiseerd verenigingsleven¹⁶. Voor de oorlog waren er ongeveer 50 verenigingen, die zich hadden gegroepeerd in de *Central-Ausschuss der Deutschen Vereine*. Deze koepelorganisatie, onder leiding van de Duitse “burgemeester” van Antwerpen, de koopman-ondernemer-bankier Heinrich Albert von Bary, hield zich bezig met het organiseren van feesten en banketten, zoals Bismarckavonden en de *Kaisergeburtstag*. Ook op religieus en onderwijsgebied waren eigen Duitse organisaties voorzien. De *Allgemeine deutsche Schule* had een goede naam en het actieve lerarenkorps zette zich in voor de verspreiding van de Duitse cultuur. Ook vele niet-Duitse leerlingen werden door de kwaliteit van het onderwijs aangetrokken, wat een bijzonder kosmopolitische atmosfeer tot gevolg had. In 1914 telde de school maar liefst 811 leerlingen en 41 leerkrachten. Naast een afdeling van de school in Hoboken bestonden er ook nog een *Deutsche Diakonieschule* (200 leerlingen), een katholieke meisjesschool (60 leerlingen) en drie kleinere privéscholen. De protestanten onder de Duitsers hadden twee eigen kerken. Daarnaast werden er voor Duitse katholieken missen in het Duits gehouden en bestond er een Duits-joodse gemeente.

Een niet onaanzienlijk deel van de Duitse gemeenschap hing het joodse geloof aan. Ondanks de aanzwellende immigratie uit Rusland en Oostenrijk-Hongarije maakten de Duitse joden samen met de Nederlandse tot enkele jaren voor de Eerste Wereldoorlog de belangrijkste groep binnen het Antwerpse jodendom uit¹⁷. Een aantal Duitse joden bekleedde een voorname rol binnen het Duits-Antwerpse establishment. De bekendste onder hen was ongetwijfeld Leonhard Tietz die een belangrijke warenhuisketen uitbouwde. Vele uit Duitsland afkomstige joodse religieuze families stuurden hun kinderen naar de *Allgemeine deutsche Schule*¹⁸. De aantrekkingskracht van de Duitse cultuur, die door vele joden geassocieerd werd met de emancipatie, oversteeg echter de Duits-joodse gemeenschap in Antwerpen. Met name de Antwerpse joden die uit Centraal- en Oost-Europa afkomstig waren, bleken er niet ongevoelig voor. De vaststelling van Jean-Philippe Schreiber dat vele Belgische joden van Centraal- en Oost-Europese herkomst voor de Eerste Wereldoorlog het Duits als cultuurtaal hanteerden, gaat ook voor Antwerpen op¹⁹. Een vijftigtal beter gesitueerde Poolse, Russische en Hongaarse joodse families

16 G. DEVOS, *Inwijking en integratie...*, p. 142-143.

17 L. SAERENS, *op.cit.*, p. 9.

18 S. BRACHFELD, *Brabosh een sjtetl aan de Schelde. Beelden uit het Antwerps Joods verleden*, Herzlia, 1986, p. 121.

19 J.-P. SCHREIBER, *L'immigration juive en Belgique du Moyen Age à la Première Guerre mondiale*, Bruxelles, 1996, p. 280.

stuurden hun kinderen naar de Duitse school²⁰. Bovendien was *Jesodé Hatorah*, de in 1902 opgerichte joodse school die voornamelijk leerlingen aantrok uit Poolse families, geheel op de Duitse cultuur gericht²¹. De voertaal was het Duits en de Duitse directeur spiegelde zich aan het programma van de *Hirsch Realschule* uit Frankfurt am Main. Ook het personeelsbestand van de school was overwegend Duits. Het eerste Antwerps-joodse blad van betekenis, het rond 1900 opgerichte zionistische *Hatikwah*, hanteerde lange tijd als vanzelfsprekend het Duits, ofschoon zo goed als alle Antwerpse zionisten van Centraal- of Oost-Europese herkomst waren²².

Van enige belangstelling voor de opkomende Vlaamse beweging was bij de Duitse gemeenschap weinig of geen sprake²³. Ze leunde, integendeel, bij de Franstalige Antwerpse elite aan en ze was politiek gezien veeleer liberaal gezind. Een liberaal geïnspireerde versoepeling van de naturalisatiewetgeving stuitte begin jaren 1880 dan ook op verzet van de Meetingpartij, die de Duitsers verweet het Frans boven het Nederlands te verkiezen en onder elkaar Duitsers te blijven. Oud-activist Ger Schmook schreef de vooroorlogse Duitse gemeenschap een “funeste denationaliseringspolitiek” toe²⁴. In zijn ogen had ze actief bijgedragen tot de verfransing van de Antwerpse burgerij. Ook pangermaanse of *alldeutsche* ideeën vonden weinig weerklank²⁵.

Het succes en het prestige van de Duitse gemeenschap lokten vanaf de late jaren 1890 steeds scherpere kritiek uit²⁶. In het algemeen werd de Duitsers verweten zich onvoldoende te integreren in de lokale bevolking. Naast de flamingantische irritatie over francofilie van de Antwerpse Duitsers, wekte ook hun economische positie heel wat wrevel. De kleine burgerij was misnoegd over de vele jonge Duitse klerken die de stiel zouden bederven door zonder loon of aan zeer lage lonen voor Duitse bedrijven te werken en zo werkgelegenheid van Antwerpse jongeren zouden ontnemen. Onder middenstanders groeide de irritatie over de vele Duitse winkels en horecazaken. Bovendien bestond er in alle bevolkingslagen wrevel over de genoegzaamheid waarmee de Duitsers over hun beurs, hun haven, hun Kamer van Koophandel en hun Schelde spraken. Toch werd algemeen erkend dat niet alle Duitsers over dezelfde kam geschoren

20 S. BRACHFELD, *Brabosh...*, p. 131.

21 E. SCHMIDT, *Geschiedenis van de joden in Antwerpen in woord en beeld*, Antwerpen en Rotterdam, 1994, p. 145.

22 L. SAERENS, *op.cit.*, p. 9-10. V. RONIN, *Antwerpen en zijn 'Russen'. Onderdanen van de tsaar 1814-1914*, Gent, 1993, p. 296.

23 G. DEVOS, *Inwijking en integratie...*, p. 145-146. R. JOOS, *Beitrag zur Geschichte der deutschen Kolonie in Antwerpen*, Antwerpen, RUCA/HIVT, 1975-76, p. 171. Met uitzondering van de samenwerking tussen de Duitse gemeenschap en een aantal flaminganten om steun te verlenen aan de Boeren. L. WILS, *Flamenpolitik en aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 1974, p. 41-42.

24 G. SCHMOOK, *Stap voor stap langs kronkelwegen. Gedenkschriften*, Antwerpen/Amsterdam, 1976, p. 74-75.

25 G. DEVOS, “Die Deutschen und die wirtschaftliche Entwicklung vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg”, in G. ASAERT e.a., *Antwerpen und Deutschland. Eine historische Darstellung beider Beziehungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Antwerpen, 1990, p. 68.

26 G. DEVOS, *Inwijking en integratie...*, p. 150.

mochten worden. Een aanzienlijke groep, vooral de families die zich in de eerste helft van de negentiende eeuw in de stad hadden gevestigd, was wel degelijk ingeburgerd. Het onderscheid tussen de groep die geïntegreerd was en de andere die door sommigen als een *vijfde kolonne* werd aangezien, was algemeen gekend. Ook was het besef wijdverspreid dat juist de internationale samenstelling van de Antwerpse bedrijfs wereld een waarborg was voor de verdere ontplooiing van de haven ²⁷.

Bij deze vaststelling rijst de vraag in hoeverre de geïntegreerden nog als leden van de Duitse gemeenschap beschouwd mogen worden. Naarmate de generaties vorderden, nam wellicht hun identificatie met het gastland toe. Dat neemt niet weg dat ook families die zich sinds lang in Antwerpen gevestigd hadden, naar Duitse evangelische diensten bleven gaan in plaats van zich aan te sluiten bij Belgische protestantse kerkgenootschappen. Vaak werd ook in eigen kring getrouwd, zodat een netwerk van aan elkaar verwante families van Duitse oorsprong ontstond. Natuurlijk speelden hierbij wellicht ook godsdienstige en financiële factoren een rol. De *Allgemeine deutsche Schule* en de Duitse verenigingen konden blijven rekenen op de steun van families als de Bunges, de Grisars en de Osterrieths die reeds decennialang in Antwerpen verbleven. Ook bij de meest geïntegreerden bleven dus bepaalde banden met de Duitse gemeenschap bestaan. Toch gaf een groeiend deel van de oude families van Duitse origine er de voorkeur aan ook in huiselijke kring Frans te spreken. De verwevenheid met de francofone liberale burgerij nam stelselmatig toe. De Eerste Wereldoorlog zou de Antwerpse families van Duitse afkomst dwingen tot een definitieve keuze tussen België en Duitsland.

III. Oorlog : Duitsland of België ?

Reeds in de korte periode tussen het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de Duitse inval in België kwam het tot nationalistische spanningen in Antwerpen ²⁸. Een deel van de Duitse gemeenschap gaf duidelijk blijk van zijn sympathie voor Duitsland. Strijdlieden zingend, trokken groepen dronken Duitsers door de binnenstad, wat uitliep op vechtpartijen met verontwaardigde Belgen. Een groep Antwerpse Duitsers vertrok in het Centraal Station onder het zingen van *Wacht am Rhein* naar Duitsland om er het leger te vervoegen. Bij de Duitse inval in België werden de Antwerpse Duitsers, als burgers van een vijandelijke natie, gedwongen het land te verlaten. De meesten trokken naar het nabije neutrale Nederland om daar de situatie af te wachten of reisden vandaaruit door naar het moederland. Ook de Oostenrijks-Hongaarse onderdanen dienden Antwerpen terstond te verlaten. De facto ging het voornamelijk om Galicische joden. Als we S. Dembitzer mogen geloven, hadden velen onder hen het gevoel het slachtoffer te worden van een oorlog die niet de hunne was. Aangezien de Russische joden als onderdanen van een Belgische bondgenoot niets te vrezen hadden, kwam het

²⁷ A. THIJS, *op.cit.*, p. 40.

²⁸ S. DEMBITZER, *Aus engen Gassen*, Berlin, 1915, p. 58-63.

tot een pijnlijke scheiding onder de Antwerpse joden van Centraal- en Oost-Europese herkomst²⁹. Later werden ook ten aanzien van de vele genaturaliseerden beperkende maatregelen getroffen. Bepaalde categorieën Duitsers, die voldoende bewijs geleverd hadden van hun trouw aan België, mochten in Antwerpen blijven³⁰. De volkswode keerde zich tegen de achtergelaten bezittingen van de Duitsers. Nog op 10 augustus moest burgemeester Jan De Vos de bevolking oproepen een einde te maken aan de schendingen van Duitse eigendommen³¹. Advokaat Jozef Muls getuigde: “Antwerpen voelde een echte haat tegen alles wat duitsch was, een haat sterker dan elders in het land, omdat de vijand hier zoo hartelijk was onthaald geweest en zoo vrij zijn gangen had mogen gaan.”³².

De Antwerpse pers hekelde in haar kolommen de, in haar ogen, te grote tolerantie waarmee de Duitse gemeenschap voor de oorlog bejegend werd. Hierin werd ze aangevoerd door het francofone, katholieke dagblad *La Métropole*, dat er de Antwerpenaars aanhoudend op wees dat ze jarenlang een adder aan hun borst gekoesterd hadden. Vanaf 19 augustus 1914 verscheen er in *La Métropole* een artikelenreeks onder de veelzeggende titel “*L’avant-guerre. Contribution à l’histoire de l’invasion allemande en Belgique*”, waarin de invloed van de Duitse kolonie in het vooroorlogse Antwerpen beschreven werd als het voorspel van de militaire verovering³³. Zinswendingen als “*la lente invasion pacifique*” en “*infiltration*” spreken in dit verband boekdelen. De krant vond met name de naturalisatie van grote aantallen Duitsers een strategische fout. Op 7 september 1914 publiceerde *La Métropole* een lijst van beschermheren van de *Allgemeine deutsche Schule*. De krant verweet hun steun te hebben verleend aan een expansieve Duitse instelling.

Opvallend was de reactie van een aantal van deze Antwerps-Duitse beschermheren, onder de vorm van lezersbrieven aan de krant. Ondanks de Duitse militaire vorderingen die groeiende onzekerheid met zich brachten of de vesting Antwerpen wel door het Belgisch leger zou behouden kunnen worden, stelden ze zich duidelijk Belgischgezind op. Zo verklaarde Max Grisar: “*Quant à nous, nous sommes Belges de coeur et d’âme*”³⁴. E. Itschert, G. Schwenn, F. Reinemund, H. von der Stucken en M. Osterrieth wezen op het neutrale karakter van de school en op het louter caritatieve karakter van hun giften³⁵. A. Born ging een stap verder dan de verklaring “*un bon patriote*” te zijn. Hij veroordeelde openlijk in ongemeen scherpe termen de Duitse inval in België. Hij omschreef hem als een “*crime odieux dont l’Allemand s’est rendu coupable envers notre patrie*”³⁶. Het lijkt

29 V. RONIN, *op.cit.*, p. 320.

30 Oorlogszaken, nota tweede bureel, 9.VIII.1914 [STADSARCHIEF ANTWERPEN (voortaan SAA), Modern Archief, nr. 2922/6]. Met dank aan Maarten van Alstein.

31 *La Métropole*, 10.VIII.1914.

32 J. MULS, *De val van Antwerpen*, Leuven, 1918, p. 39.

33 *La Métropole*, 19, 20 en 21.VIII, 1, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 14, 18, 22, 26, 27, 28 en 29.IX.1914.

34 *La Métropole*, 11.IX.1914.

35 *La Métropole*, 11 en 12.IX.1914.

36 *La Métropole*, 14.IX.1914.

er dus sterk op dat een gedeelte van de Duitse gemeenschap vanaf het uitbreken van de oorlog duidelijk voor België partij koos. Dit gebeurde in militair uiterst onzekere omstandigheden en na de nochtans pijnlijke verdrijving van het gros van de Antwerpse Duitsers en de ondergane volkswaarde.

- H. A. von Bary in betere dagen : de opening van de *Antwerp Polo Club* (Beerschot 1906). (*Vingt-cinq années de vie anversoise 1903-1928*, s.l., n.d.)

Om hun verknochtheid aan België te etaleren, gingen sommigen over tot uitingen van Belgisch ultra-patriotisme³⁷. Eén van de strategieën om zich als een goede patriot te doen kennen, was het ontduisen van de familienaam; zo liet M. Hermann op 1 augustus 1914 de tweede -n op het einde van zijn naam vallen “*so daß keine Äußerlichkeit mehr ihn an das alte Vaterland fesselte*”. Een andere strategie was de weigering nog langer Duits personeel tewerk te stellen, zoals groothandelaar Alfred Schuchard deed. Wellicht namen vooral Belgen van Duitse afkomst deze houding aan, die door het beklemtonen van hun Belg-zijn hun toekomst onder de Antwerpenaars wilden verzekeren. Zo nam Edouard Bunge, een belangrijke handelaar die uit een familie stamde die zich in de eerste helft van de 19de eeuw in België gevestigd had, het voortouw in het zeer Belgischgezinde Nationaal Comité voor Hulp en Voeding³⁸. Hij zetelde samen met Louis Franck namens Antwerpen in het Centraal Comité van het Nationaal Comité in Brussel. Bovendien was hij ook één der actiefste leden van de Intercommunale Commissie, die met instemming van de Koning en de Belgische regering opgericht was om het bestuur van Groot-Antwerpen in oorlogstijd te coördineren. Daar werkte hij vooral samen met Willy Friling, de burgemeester van Brasschaat, ook al van Duitse afkomst. Friling was de persoonlijke secretaris van Louis Franck³⁹. Bunge's domein in Hoogboom was gedurende de gehele oorlog een belangrijke uitvalsbasis van het verzet. Bunge tekende in 1918 als voorzitter van de *Banque de l'Union anversoise* een protest van Belgische bankiers en financiers tegen nieuwe schattingen die aan het land opgelegd werden⁴⁰. In de Intercommunale Commissie zetelden nog leden van Duitse afkomst: de liberale schepen Louis Strauss, advocaat Richard Kreglinger en bankier Paul Kreglinger⁴¹. Louis Strauss, een zoon van ingeweken Duitsers, stond tijdens de oorlog als een vurig Belgisch patriot bekend. Petroleumhandelaar en immigrant van de eerste generatie Frédéric Speth werkte in opdracht van de Intercommunale Commissie aan de verzekering van de gezondheidszorg. Hun verwevenheid met het Belgische establishment was blijkbaar zo groot dat ze ongestoord in Antwerpen konden blijven en zelfs sterk vertegenwoordigd waren in het orgaan dat het bestuur in oorlogstijd coördineerde.

Toch moet men er zich voor hoeden uit deze gegevens overhaast de conclusie te trekken dat de gehele Duitse gemeenschap, voor zover ze terugkeerde naar de Scheldestad, zich onder de Duitse bezetting Belgischgezind opstelde. Er waren immers ook een aantal factoren die Antwerpse Duitsers er mogelijk toe gedreven hebben de Duitse kaart te trekken. Ten eerste de verbittering over de verdrijving begin augustus en misschien vooral

37 H. BINDER, *Antwerpen. Rückblick und Ausblick*, München, 1917, p. 72-73.

38 E. SCHOONHOVEN, “Bunge Edouard”, in *Biographie nationale*, XXXV, Bruxelles, 1969, kol. 84-85.

39 J. MERTENS, “Louis Franck in het verzet tijdens de Eerste Wereldoorlog”, in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 1978 (jrg. 23), p. 400.

40 Ook Franz Brockdorff, voorzitter van de *Banque centrale anversoise*, tekende. Protestbrief Belgische bankiers en financiers-keizer Wilhelm II, 24.V.1918 [microfilm AUSWÄRTIGES AMT (voortaan AA), nr. 7].

41 J. MERTENS, “Louis Franck in het verzet tijdens de eerste wereldoorlog”, in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 1977 (jrg. 22), p. 334, 340 en 342.

over de ravage die ze bij hun terugkeer in Antwerpen aantroffen. Vele Duitse huizen en zaken waren geplunderd of zwaar beschadigd. Overigens wist een aantal gedupeerden in 1916 voor een rechtbank te verkrijgen dat de aangerichte schade door de Antwerpse stadskas werd vergoed⁴². Hierbij moet vermeld worden dat het ging om een specifiek voor de plunderingen van augustus 1914 door het Gouvernement-generaal opgericht *Schiedsgericht*.

Een tweede factor was de muur van wantrouwen waarop ze bij hun Belgische stadsgenoten na hun terugkeer stuitten⁴³. Op hun oude vrienden konden ze vaak niet meer rekenen, waardoor ze misschien noodgedwongen steun zochten bij de bezettingsmacht. Bovendien identificeerde de verzetspers in Antwerpen hen met de bezetter. Door de Duitse gemeenschap op een directe wijze in te schakelen in de oorlogsinspanningen heeft de bezetter nog bijgedragen tot de compromittering ervan in de ogen van de Antwerpse bevolking. Jozef Buerbaum hekelde in zijn clandestiene publicatie *Droogstoppel* van 15 maart 1915 de mobilisering van de Antwerpse Duitsers in het Duitse leger⁴⁴. In de stad werd uitgehangen dat alle in Antwerpen verblijvende Duitsers van 17 tot 45 jaar, die geen militaire opleiding genoten hadden, zich moesten aanmelden in de Beurs om ingelijfd te worden in het leger. Wellicht nog belastender voor hun relatie met de Belgen was de inschakeling van Antwerpse Duitsers in de Duitse politiediensten. Het betrof voornamelijk klerken die door het stilvallen van het maritiem verkeer werkloos werden⁴⁵. Dienstname bij de politie was vaak de enige manier om te ontsnappen aan inlijving in het Duitse leger. De vrees wegens laksheid naar het front gestuurd te worden, zou de Antwerps-Duitse politiemannen onder druk gezet hebben om zeer streng op te treden. Een naoorlogs rapport van het Britse *War Office* bevestigt in algemene termen dat Duitse immigranten in België ingeschakeld werden in Duitse politiediensten tijdens de bezetting⁴⁶.

Ten derde waren de Antwerpse Duitsers voor het weer op poten zetten van hun ontworpen gemeenschap eveneens aangewezen op de steun van de bezetter. In de ogen van de bezetter waren de Duitse gemeenschappen in België van zeer grote strategische waarde. Hoezeer ook de opvattingen over de toekomst van België uiteenliepen, iedereen was het er over eens dat een sterke positie van het *Deutschtum* in België in het Duitse nationale belang was. Een aantal annexionisten stelde onomwonden dat België na de

42 *Belgischer Kurier*, 20.V.1916. L. VON KÖHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete. Belgien* (Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges. Deutsche Serie), Stuttgart, Berlin en Leipzig, 1927, p. 55.

43 *Kölnische Zeitung*, 29.V.1915.

44 J. DROOGSTOPPEL, *Janus Droogstoppel en Johan Stokvis over Duitse Stommiteiten. Tweede brochure*, s.l., s.d., p. 10-11.

45 J. BUERBAUM, *op.cit.*, dl. II, p. 16-17 en dl. III, p. 104-105. Cfr de tussenkomst van minister van Justitie Emile Vandervelde in de Senaat. *Parlementaire Handelingen. Senaat*, zitting 27.XII.1918.

46 *The German Police System as Applied to Military Security in War*, War Office, 1921, p. 214. Met dank aan Clive Emsley.

- De intrede van de Duitse troepen op de Grote Markt. Symbolisch detail : de Brabofontein rechts in beeld werd goedgelees gefinancierd door kooplui van Duitse origine. (SOMA)

overwinning zonder meer verduist moest worden. Moritz von Bissing, de gewezen gouverneur-generaal, verdedigde deze opstelling in zijn in 1917 openbaar gemaakte politieke testament⁴⁷. De Duitsers mochten in zijn ogen niet de fout herhalen die ze in Polen en Elzas-Lotharingen gemaakt hadden door anderstalige minderheden te dulden. De Belgen dienden zich tot Duitsland en op termijn ook tot het *Deutschtum* te bekennen. Wie dat niet wenste, zou het land moeten verlaten.

De Duitse overheden legden veel ijver aan den dag om de vluchtelingen er van te overtuigen terug te keren naar België⁴⁸. In Berlijn werd de *Berliner Hilfsverein für die aus Belgien vertriebenen Deutsche* opgericht. Met de steun van de Duitse overheden in België organiseerde die vereniging studiereizen naar de bezette gebieden om de vluchtelingen over te halen terug te keren. In de Duitse pers verschenen rooskleurige verslagen om die boodschap kracht bij te zetten. Het Gouvernement-generaal deed er alles aan om

⁴⁷ *Das grössere Deutschland. Wochenschrift für Deutsche Welt- und Kolonialpolitik*, 19.V.1917, p. 623.

⁴⁸ Rapporten over de houding van de Duitse pers ten aanzien van de Duitse gemeenschap in België, 1914-1918 [ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE BRUSSEL (voortaan ARA), *Archives de la Commission d'enquête sur la violation des règles du droit des gens, des lois et des coutumes de la guerre (1914-1926)*, nr. 43]. *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande und Belgien*, 6.II.1916.

de toekomst van de Duitsers in geheel België te verzekeren⁴⁹. Duitse families konden rekenen op hulp om de oorlogsjaren door te komen. Buitenechtelijke kinderen van Duitse meisjes en Duits-Belgische soldatenkinderen werden ondergebracht in speciale tehuizen “*um sie dem Deutschtum zu erhalten*”. Met hetzelfde doel voor ogen werd een aantal *Jugendheime* voor kinderen uit gemengd Belgisch-Duitse gezinnen opgericht. De Duitse scholen werden heropend en zoveel mogelijk gesteund. Ook werd het nodige studiewerk verricht om de naoorlog voor te bereiden. In opdracht van het Gouvernement-generaal maakte Dr. Lohmeyer, de directeur van de Duitse school in Brussel, een rapport op dat aan duidelijkheid niets te wensen overliet⁵⁰. In zijn ogen moesten de Duitse overheden de reorganisatie van de Duitse gemeenschap in de hand nemen, gezien ze er zelf door de oorlogstoestand niet toe in staat was. Het ontbrak haar immers aan de nodige middelen én aan patriottische bezieling. De versterking van het *Deutschtum* moest één van de kerntaken van het bezettingsbestuur worden. Hiertoe rekende Lohmeyer niet enkel de in België verblijvende Duitse staatsburgers, maar ook Duitstalige Belgen uit Luxemburg, Zwitserse en Oostenrijkse immigranten en genaturaliseerde Belgen. Uiteindelijk kwam hij bij ongeveer 150.000 etnische Duitsers in België, die stevig aan de Duitse cultuur gebonden moesten worden. Eens de oorlog voorbij zou deze sterke Duitse kern van zeer groot strategisch belang zijn. Op voorwaarde dat het vredesverdrag een voldoende Duitse invloed in België garandeerde, zou de Duitse gemeenschap een brandpunt worden van de Duitse taal en cultuur. Krachtig ondersteund door het Duitse rijk, zou het *Deutschtum* afstralen op de Vlaamse en Waalse bevolking met een steeds verdere toenadering tot het Duitse rijk als gevolg.

Met name de Antwerpse Duitse kolonie had in de ogen van de bezetter een bijzonder groot strategisch belang. De positie van de Antwerpse haven die in vrijwel alle Duitse plannen tijdens de oorlog een centrale plaats innam, was hier niet vreemd aan⁵¹. Het herstel van de kolonie was bij de bezetting van de stad dan ook een prioriteit. In februari 1915 werd met steun van de Duitse overheden de *Wohlfahrtsausschuss der deutschen Kolonie* opgericht, die tot doel had het Duitse leven in Antwerpen te herstellen⁵². Hij stond onder leiding van de Antwerps-Duitse handelaar Richard Böcking. Dominee Eichler van de Duitse evangelische kerk, Dr. Gaster van de *Allgemeine deutsche Schule*, garnizoenspredikant Hürter, Jozef Timmermans en August Bieling waren de andere bestuursleden. Reeds eerder was het kerkelijke leven weer nieuw leven in geblazen. De

49 *Erinnerungen aus dem Weltkrieg 1914-1918 des Generaloberst Ludwig von Falkenhausen*, p. 239-241 (SOMA, AB 1720). L. VON KÖHLER, *op.cit.*, p. 173 en 177.

50 Bericht über die dem Deutschtum in Belgien dienenden Vereine, Brussel, 31.V.1917, weergegeven in *Revue belge des livres, documents et archives de la guerre 1914-1918, 1928-1929* (jrg. 5), p. 342-348.

51 Voor de plaats van de Antwerpse haven in de Duitse oorlogsdoelstellingen zie F. FISCHER, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918*, herdruk bijzondere uitgave, Düsseldorf, 1977, p. 222-227, 386 en 523-524.

52 C. PETER & O. SCHEEL e.a. (ed.), *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtum*, deel I, Breslau, 1933, p. 366.

Allgemeine deutsche Schule had al in januari 1915 haar deuren weer geopend en zou tijdens de bezetting nog een zekere bloei kennen (500 leerlingen in 1917).

Ten vierde kon de roes over de aanvankelijke militaire successen en zeker over de verovering van Antwerpen, in Antwerps-Duitse middens geroemd als “*die stärkste Festung der Welt*”, een zekere rol gespeeld hebben⁵³. Als we geloof mogen hechten aan een naoorlogse verklaring van de voorzitter van de Antwerpse Kamer van Koophandel, cultiveerde een aantal Duitse Antwerpenaars een ware overwinnaarsmentaliteit in de bezette stad : “*Fugitifs ou expulsés au début des hostilités, ils sont revenus à Anvers, au lendemain de la reddition, arrogants, la menace à la bouche, avec une promptitude qui a fait dire qu’ils devaient avoir été revomis au milieu de nous par les mêmes mortiers dont les obus avaient incendié nos biens publics et privés. Ceux-là, que nous avons vus défiler, un sourire de conquérant aux lèvres, entourés d’uniformes gris..., courtisans quotidiens de nos oppresseurs militaires*”⁵⁴.

Tenslotte en misschien wel het belangrijkste, voor een gemeenschap waarin zakenlui het hoge woord voerden, waren er de strategisch-commerciële overwegingen. Bij een Duitse overwinning zou Antwerpen – en vooral zijn haven – in de invloedssfeer van het Rijk komen te liggen of misschien zelfs aangehecht worden bij Duitsland. In zo’n scenario zouden de Antwerps-Duitse zakenlui in een uitgelezen uitgangspositie terechtkomen. In geval van een Duitse nederlaag zag de toekomst er heel wat somberder uit. Het was onwaarschijnlijk dat een hersteld België ook maar de *status quo ante*, waarbij de Duitse ondernemers te Antwerpen een eerste-rangsrol speelden, zou aanvaarden. De signalen die tot de Antwerps-Duitse ondernemers doordrongen, waren alvast niet bemoedigend. Zo bleef *La Métropole* gedurende de oorlog de Duitse impact te Antwerpen aan de kaak stellen. Het besef dat een Belgische overwinning het einde zou betekenen van hun positie in Antwerpen was zeer sterk aanwezig⁵⁵. Bovendien opende de bezetting ook bepaalde commerciële perspectieven. Zo bekleedde de Antwerpse koopman Franz Müller een leidende functie in de *Kohlenzentrale*, die instond voor de kolenbevoorrading van het Westfront en van de Belgische bevolking⁵⁶.

Bij hun terugkeer te Antwerpen reageerden de Antwerpse Duitsers verdeeld op het dilemma waarvoor ze stonden; de meest geïntegreerden beschouwden zich als Belgisch, terwijl anderen duidelijk de Duitse kaart speelden. Tijdgenoot H. Binder verwoordde dit fenomeen vanuit Duits standpunt aldus : “*Der Krieg hat ohne Frage läuternd und*

53 *Gemeindebericht über der Zeitraum 1914-1918*, p. 4 [OUD-ARCHIEF PROTESTANTSE KERK TE ANTWERPEN (voortaan OAPK), E 1 e].

54 *Annuaire de la Chambre de Commerce d’Anvers 1871-1926*, Anvers, 1927, p. 247.

55 G. THOOFT, *op.cit.*, p. 147-149.

56 *Erinnerungen aus dem Weltkrieg 1914-1918 des Generaloberst Ludwig von Falkenhausen*, p. 221 (SOMA, AB 1720).

• Antwerpen bij de aanvang van de bezetting.
(*Grosser Bilderatlas des Weltkrieges*, II, München, 1916, p. 18)

*reinigend in den lauen und halbdutschen Kreisen gewirkt. Als die große Zeit die deutschen Herzen in Antwerpen prüfte, haben sich die Böcke von den Schafen gescheiden*⁵⁷.

IV. “Nationale spanning” : de Duitse evangelische gemeenten in bezet Antwerpen

Er bestaan slechts weinig bronnen die een kijk bieden op de meningsverschillen binnen de Duitse gemeenschap tijdens de Eerste Wereldoorlog. Door een gelukkig toeval bleven echter wel de archieven van de twee Duitse protestantse kerken bewaard. De debatten die zich binnen de kerken afspeelden, kunnen wellicht als exemplarisch gelden voor de verdeeldheid van de Duitse gemeenschap. Bij het uitbreken van de oorlog vielen, zowel in de Duitse Evangelische Kerk van de Lange Winkelstraat als in de meer orthodoxe *Christuskirche* in de Bexstraat, de activiteiten volledig stil. De meeste gemeentelieden moesten, samen met de twee dominees, de stad verlaten. Beide kerken kwamen in een verdacht daglicht te staan en werden meermaals onderzocht op spionnen⁵⁸. De Duitse militaire overheden moesten na hun intrede het Duitse godsdienstig leven weer volledig

⁵⁷ H. BINDER, *op.cit.*, p. 72.

⁵⁸ *De Kerkbode. Maandblad der Hollandsch-Vlaamsche-Fransche Protestantse Gemeente te Antwerpen*, 1.II.1915.

op poten zetten⁵⁹. Zo kwam op 15 november dominee Eichler van de Lange Winkelstraat terug, op verzoek van de *Kommandantur* van de vesting Antwerpen. In zijn kerk werden, in afwachting van de komst van de aalmoezeniers, diensten gehouden voor de Duitse militairen. Na de komst van *Garnisonspfarrer* Holstein en *Gouvernementspfarrer* Schowalter einde november werden de militaire diensten verplaatst naar de *Christuskirche*. Wat beide gemeenten gemeen hadden, was dat ze contacten met de bezettende macht niet konden of wilden vermijden. Het herstel van de Duitse kerken kon op de actieve steun van het Gouvernement-generaal rekenen⁶⁰. In de ogen van vele Belgen moet deze verstengeling reden genoeg zijn geweest om beide gemeenten ervan te verdenken volledig de Duitse kaart te trekken. Niet ten onrechte trouwens, zoals uit het volgende blijkt.

Dominee Eichler van de *Deutsche evangelische Gemeinde* kon zich sinds de aankomst van de aalmoezeniers volledig toespitsen op zijn gemeenteleden die stilaan uit hun ballingsoorden naar de stad terugkeerden. Ondanks de oorlogsomstandigheden bleef zijn gemeente met volle overgave de *Kaisergeburtstag* vieren⁶¹. Bij deze gelegenheid waren de toplui van de Duitse besturen van Antwerpen aanwezig, wat allesbehalve in de smaak viel van de Antwerpenaars⁶². Bovendien werkte de gemeente voluit mee aan het bezoek van von Bissing aan de *Allgemeine deutsche Schule* in 1917. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Belgen en “*belgisch gesinnte Protestanten*” uit de kerk wegbleven⁶³. Toch gingen slechts drie families over tot het formele uittreden uit de kerk; velen stelden zich afwachting op. Blijkbaar weigerde een gedeelte van de gemeente zich in te schrijven in Eichlers Duits-nationale logica. Het wegblijven van hen die zich niet in eerste instantie *Reichsdeutsche* voelden, was voor Eichler de rechtvaardigingsgrond om zich in zijn diensten eenduidig pro-Duits op te stellen. Met instemming van de *Kirchenvorstand* werd besloten niet langer te bidden voor Albert I, maar enkel voor de Duitse keizer en de Duitse overwinning⁶⁴. Dominee Eichler werd door de Duitse besturen ook ingeschakeld in de *Flamenpolitik*. Hij werd hierin echter niet gevolgd door zijn gemeenteleden.

In de *Christuskirche* was de situatie geheel anders. Dominee Frick had na zijn vlucht dienst genomen in het 27ste Infanterieregiment in Halberstadt⁶⁵. Vanaf 1 september 1914 werd hij *Garnisonspfarrer* van de vesting Luik en kon dientengevolge slechts

59 Notulen *Kirchenvorstand Deutsche evangelische Gemeinde*, 24.XI.1914 (OAPK, D 1 b).

60 Notulen *Gemeindeversammlung der Christuskirche, Gemeindebericht über den Zeitraum 1914-1918*, p. 7 (OAPK, E 1 e).

61 Notulen *Kirchenvorstand Deutsche evangelische Gemeinde*, 18 januari 1915, 28.III.1916 en 22.I.1917 (OAPK, E 1 b).

62 J. BUERBAUM, *Gedenkschriften van Janus Droogstoppel. Uit den Duitschen bezettingstijd 1914-1918*, dl. I, Antwerpen, s.d., p. 184.

63 Notulen *Kirchenvorstand Deutsche evangelische Gemeinde*, 28.III.1916 (OAPK, E 1 b).

64 *Idem*.

65 Notulen *Gemeindeversammlung der Christuskirche, Gemeindebericht über den Zeitraum 1914-1918*, p. 4 (OAPK, E 1 e).

zelden in Antwerpen aanwezig zijn. De *Kirchenvorstand* kwam met dominee Holstein tot de afspraak dat deze, naast zijn militaire taken, ook de zorg voor de gemeente van de *Christuskirche* op zich zou nemen. Waar in de Lange Winkelstraat de tegenstanders van de Duits-nationale opstelling de kerk eenvoudigweg verlieten, kwam het in de raden van de *Christuskirche* tot een lang aanslepend conflict. Vanaf het eerste oorlogsjaar werd de gemeente verscheurd door meningsverschillen tussen Duits- en Belgischgezinden⁶⁶. Hoewel het kerkbestuur, de *Kirchenvorstand*, zich officieel neutraal opstelde, verborg het zijn Duits-nationale sympathieën niet⁶⁷. Mensen die het niet eens waren met deze koers, namen “*aus politischen Gründen*” ontslag als lid van de *Kirchenvorstand*⁶⁸. Ook vele gelovigen wensten niet langer in de kerk gezien te worden. Van de 456 families die op 1 januari 1914 deel uitmaakten van de gemeente, verbleven er op 31 mei 1915 274 in Antwerpen. Hiervan betaalden slechts 103 families hun bijdrage, terwijl 30 à 40 families wegbleven om politieke redenen. Onder deze laatste categorie treffen we belangrijke families van Duitse oorsprong aan zoals Bracht, Bunge, Gerling, Kreglinger, Nieberding, Nottebohm en Osterrieth. De meesten onder hen bezochten voortaan de nabijgelegen Belgische Missiekerk. Wel zagen ze er uit loyaliteit op toe openlijke opschudding te vermijden.

Anderen bleven binnen de gemeente en drongen aan op een voorzichtiger koers. Zo schreef Alfred Schuchard, vice-voorzitter van de *Verwaltungsrat* van de kerk aan de *Kirchenvorstand* dat er een vergadering van de gemeenteleden moest gehouden worden over “*die nationale Frage*”⁶⁹. Schuchards opstelling was duidelijk : de *Christuskirche* werd door de Belgische staat erkend en gesubsidieerd en behoorde tot de Belgische synode. In zijn ogen was de gemeente geen Duitse, maar een Duitstalige Belgische. In geen geval mochten de vaderlandse gevoelens van de Belgische leden gekrenkt worden. De *Kirchenvorstand* weigerde, gezien de oorlogstoestand, tot de bijeenroeping van een *Gemeindeversammlung* over te gaan. De opstelling van de *Kirchenvorstand*, die door Frick gedeeld werd, was bijzonder dubbelzinnig. Hij wenste geen uitspraken te doen over “*die nationale Frage*”, maar tegelijkertijd was het bijzonder duidelijk waar zijn sympathie lag. Fundamenteel was hij het oneens met Schuchards stelling dat de gemeente Belgisch was. Immers, ze werd gesticht en gefinancierd door Duitsers en stond als Duitse gemeente bekend. De aansluiting bij de Belgische synode was slechts een formaliteit die geen afbreuk deed aan het Duitse karakter van de gemeente. Trouw aan Duitsland was zeker in oorlogstijd vanzelfsprekend.

⁶⁶ Notulen *Kirchenvorstand der Christuskirche*, 6.I.1915 (OAPK, E 1 d).

⁶⁷ *Idem*.

⁶⁸ Notulen *Gemeindeversammlung der Christuskirche, Gemeindebericht über den Zeitraum 1914-1918*, p. 6-10 (OAPK, E 1 e).

⁶⁹ Notulen *Kirchenvorstand der Christuskirche*, 4.V.1915 (OAPK, E 1 d). Alfred Schuchard was één van de handelaars die bij het uitbreken van de oorlog nog weigerden Duitsers tewerk te stellen. Cfr *supra*.

- Het binnenplein van het Antwerpse Gouvernementshotel (1915) met soldaten van divers pluimage uit het bezettingsleger. Ook een aantal Antwerpse Duitsers werd bij de bezetting ingeschakeld. (Stadsarchief Antwerpen)

Het aanhoudend verzet van de *Verwaltungsrat* van de kerk die uit twee Belgischgezinde leden bestond, Schuchard en Davidis, tegen de Duitsgezinde koers, dwong de *Kirchenvorstand* uiteindelijk toch op 31 mei 1918 een vergadering van de gemeentelieden bijeen te roepen. Politieke tegenstellingen, met name de “*Klippen des Nationalismus*”, hadden de gemeente in zulke diepe crisis gestort dat zulks niet langer kon uitblijven⁷⁰. Immers door de moeilijkheden, was dominee Frick geneigd in te gaan op een aanbod van de lutherse gemeente van Elberfeld om aldaar dominee te worden. Het lijkt er sterk op dat Frick door de dreigen Antwerpen te verlaten, de gemeente onder druk wenste te zetten om definitief voor een pro-Duitse koers te kiezen. Directeur Gaster van de *Allgemeine deutsche Schule* vertolkte de Duitsgezinde stroming in de vergadering : dominee Frick moest blijven en Schuchards verzet tegen Fricks houding werd resoluut van de hand gewezen⁷¹. C. Davidis verdedigde, als enige, Schuchards opstelling en werd dan ook in een minderheidspositie gedwongen; alle overige leden stemden voor het behoud van

⁷⁰ *Gemeindebericht über der Zeitraum 1914-1918*, p. 11 (OAPK, E 1 e).

⁷¹ Notulen *Gemeindeversammlung der Christuskirche*, 31.V.1918 (OAPK, E 1 e).

Frick als dominee en tegen de ideeën van Schuchard. Bovendien werd Schuchard en Davidis een groot deel van hun mogelijkheden tot verzet ontnomen. De vergadering besliste dat de *Verwaltungsrat* herkozen moest worden. Indien de leden ervan, Schuchard en Davidis, hier niet op gingen, ging de bevoegdheid over op de –overwegend Duitsgezinde- *Kirchenvorstand*. Frick bleek onder deze omstandigheden bereid om te blijven. Hij maakte van de minorisering van zijn tegenstanders gebruik om de gemeente definitief op een Duitse koers te zetten. Hij pleitte voor een vereniging met de gemeente van de Lange Winkelstraat en, belangrijker, voor het verlaten van de Belgische synode en een aansluiting bij de *preussische Landeskirche*. Dit voorstel werd door de vergadering op scepis onthaald. Met name vreesde men voor de financiële gevolgen. Bovendien hoopte men na een Duitse zege het contact met hen die afstand van de kerk genomen hadden, weer te herstellen. Gedurende de zomer bleef dominee Frick tevergeefs pleiten voor de aansluiting bij de Pruisische kerk om “*den deutschen Charakter*” van de gemeente te verzekeren ⁷².

Frick vreesde met name de minorisering van de Duitse kerken te Antwerpen binnen de Belgische synode, aangezien de Brusselse Duitse kerken op het punt stonden de Synode te verlaten en Luik waarschijnlijk Duits bleef ⁷³. Bij “*nationalpolitischen Gegensätzen*” binnen de gemeente, zou de Duitse meerderheid niet op steun van de Synode kunnen rekenen. De “*sehr geringe belgische Minorität*” zou bij een Duitse nederlaag wel eens de kerk voor zich kunnen opeisen. Beter kon men nu, tijdens de oorlog, de gemeente veilig onder de hoede van de *preussische Landeskirche* stellen. Een Duitse kerk binnen de Belgische synode zou na de oorlog trouwens onmogelijk worden, aangezien de Belgische regering nog slechts dominees met de Belgische nationaliteit in de Synode zou aanvaarden. In een Vlaamse synode, waarvan in het kader van de *Flamenpolitik* sprake was, had Frick evenmin een goed oog. De aansluiting zou tenslotte definitief een einde maken aan de dubbelzinnigheid waarin de gemeente verkeerde en aan de door de oorlog onverdraaglijk geworden nationale tegenstellingen.

Voor het najaar van 1918 werden buiten een aantal verkennende gesprekken, geen concrete stappen ondernomen. De ineenstorting van het westelijk front bracht de hele discussie in een stroomversnelling. Op 7 oktober 1918 werd een vergadering van de gemeenteleden bijeengeroepen, waar iedereen, behalve de Belgischgezinde C. Davidis, het eens werd dat nu haast moest gemaakt worden met de unificatie en de aansluiting bij de *preussische Landeskirche*⁷⁴. Over de eenmaking van beide Duitse gemeenten bestond een principiële akkoord, maar de doorvoering ervan stootte nog op praktische bezwaren. Over de *Angliederung* bij de *Landeskirche* werd overleg gepleegd met de Duitse overheden

⁷² Notulen *Kirchenvorstand der Christuskirche*, 31.VII en 14.VIII.1918 (OAPK, E 1 d).

⁷³ Briefwisseling *Christuskirche*, *Zur Frage des Anschlusses der Christuskirche an die preussische Landeskirche* (OAPK, E 4).

⁷⁴ Notulen *Gemeindeversammlung der Christuskirche*, 7.IX.1918 (OAPK, E 1 e).

in Brussel, die positief stonden tegenover het plan. Men legde daarbij sterk de nadruk op de strategische rol die de kerk kon spelen in het naoorlogse Antwerpen als “*eine stille ebenso starke Förderin und Hüterin deutschen Erbes und deutschen Wesens*”⁷⁵. Bedoeling was dat op de gemeentevergadering van 29 oktober 1918 het besluit tot *Anschluss* genomen zou worden. Op die vergadering bleek het echter onmogelijk nog geldige besluiten te nemen, aangezien het gros van de leden, samen met de terugtrekkende Duitse troepen, de stad reeds verlaten had⁷⁶. De *Kirchenvorstand* restte niets meer dan de *Verwaltungschef für Flandern* te vragen een som in Berlijn te deponeren om na de oorlog het Duits-evangelisch leven te Antwerpen van nul weer op te bouwen⁷⁷.

V. Von Bary en von Mallinckrodt

Hoe reageerden nu de grote magnaten die de vooroorlogse Duitse gemeenschap gedomineerd hadden, Heinrich Albert von Bary en Wilhelm von Mallinckrodt, op de oorlog tussen het moeder- en het gastland? Met name von Bary werd aanzien als het hoofd van de Duitse kolonie. Sinds zijn aankomst in Antwerpen in de tweede helft van de jaren 1870 was hij erin geslaagd een enorm zakenimperium uit te bouwen. Von Bary legde een bijzondere voorliefde voor de Franse taal en cultuur aan den dag⁷⁸. Hij werd gewaardeerd om zijn activiteiten in de Antwerpse haven door nationale en stedelijke overheden. Getuige hiervan is de straat die naar hem, tijdens zijn leven, genoemd werd⁷⁹. Paradoxaal genoeg was de Frans-lievende von Bary ook voorzitter van de Antwerpse afdeling van het *Alldeutscher Verband*⁸⁰. Toen echter, in 1896, het *Verband* in duidelijk imperialistisch vaarwater terechtkwam en voeling trachtte te krijgen met de Vlaamse beweging, was dit voor von Bary een aanleiding om het te verlaten. Gevolg was dat hij in de nationalistische Duitse pers als een verstokte franskiljon afgeschilderd werd. Aan de andere kant had hij met enige Antwerpse vrienden, maar zonder steun vanuit Berlijn, voor de oorlog gepoogd de Brusselse krant *L'Etoile belge* te kopen “*um bei dem belgischen Volke Sympathie für Deutschland zu schaffen*”⁸¹. Reeds eerder had hij geparticipeerd in de oprichting van het liberale dagblad *Het Laatste Nieuws*⁸². Ook had hij in 1888 voorgesteld pro-Duitse artikelen te verspreiden in de Belgische pers, maar hij stootte op het verbod van de Duitse diplomatie die zich niet wenste te compromitteren⁸³. Door in 1913 de

75 Notulen *Gemeindeversammlung der Christuskirche*, brief *Kirchenvorstand-Verwaltungschef für Flandern*, 8.X.1918 (OAPK, E 1 e).

76 *Idem*, 29.X.1918.

77 Notulen *Kirchenvorstand der Christuskirche*, brief *Kirchenvorstand-Verwaltungschef für Flandern*, 31.X.1918 (OAPK, E 1 d).

78 C. PETER & O. SCHEEL e.a. (ed.), *op.cit.*, p. 335. “...von Bary (...) der freilich ... seinen Namen in ‘de Bary’ verwelste”.

79 C. DE BARY, *Etude sur l'histoire des Bary-Barry*, Vieux-Dieu, 1927, p. 238-239.

80 J. WILLEQUET, *Le Congo et la Weltpolitik 1894-1914*, Paris en Bruxelles, 1962, p. 74-75.

81 Von Bary-rijkskanselier von Hertling, 14.IX.1918 (AA, nr. 35).

82 G. PELCKMANS & J. VAN DOORSLAER, *op.cit.*, p. 31.

83 J. WILLEQUET, “La légation d'Allemagne, la presse et les milieux de presse bruxellois entre 1887 et 1914”, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1958 (jrg. 36), p. 396.

Duitse kolonie in Antwerpen persoonlijk op te roepen oorlogsbijdragen te betalen voor het Duitse leger werd overduidelijk waar zijn uiteindelijke loyaliteit lag⁸⁴. Na de Duitse inval in België werd hij dan ook het voorwerp van allerlei verdachtmakingen⁸⁵. *La Métropole* bleef ook na de val van Antwerpen van Bary als verpersoonlijking van de “*pénétration et de la conquête allemande*” aanvallen.

Wat de redactie van *La Métropole* vermoedde, hield steek : von Bary had zich vanaf het begin van de oorlog onvoorwaardelijk aan Duitse zijde opgesteld⁸⁶. Vanuit Berlijn poogde hij, samen met zijn te Antwerpen verblijvende zoon Mariano, zoveel mogelijk geld van overzeese rekeningen naar Duitsland te sluizen om een verdere verzwakking van de mark te verhinderen⁸⁷. Albert von Bary stond met steun van de Marine dagelijks in contact met New York en Buenos Aires, terwijl de delicate taak van zijn zoon erin bestond de Belgische leden van raden van beheer van de firma's te doen instemmen met de overdrachten. Op 1 november 1916 hadden vader en zoon von Bary, 93.284.557,5 mark naar Duitsland overgeheveld. Von Bary's activiteit onder Duitse bezetting bleef hier niet toe beperkt⁸⁸. Voor zover de toestand het toeliet, speelde hij een eerste-rangrol in het -nauw met de bezettingsbesturen verbonden- Duitse economische leven in België. Zo bleef hij de drijvende kracht achter de Antwerpse vestiging van de *Disconto-Gesellschaft*, die onder meer betrokken was bij de oprichting van de *Antwerpener Werft G.m.b.H.* Deze firma nam de bezittingen van het Engelse bedrijf *Antwerp Engineering Co Ltd* in de haven over, dat door de bezettingsbesturen als vijandelijke onderneming geliquideerd werd. Bij de transactie nam de *Antwerpener Werft* de verplichting op zich de scheepswerf ter beschikking te stellen van de Marine, wanneer deze hierom zou vragen.

De artikelen in *La Métropole* waren voor von Bary aanleiding om er in het najaar van 1916 bij kanselier von Bethman-Hollweg voor te pleiten dat Antwerpen na de oorlog onder strikte Duitse controle moest staan⁸⁹. Von Bary wist dat hij zich gecompromitteerd had en dat zijn Antwerps zakenimperium slechts kon behouden blijven, wanneer Duitsland de controle over Antwerpen zou behouden. Wat von Bary hieronder verstond, is onduidelijk. Opvallend is wel dat hij in zijn brief met geen woord repte over het activisme. Wat wel duidelijk lijkt, is dat hij een onverdeelde tegenstander was van het herstel van een onafhankelijk België. Tegenover generaal Ludendorff herhaalde hij het gevaar dat een herstel van België voor de toekomst van de Duitse gemeenschap inhield⁹⁰. Hij reageerde midden september 1918 dan ook onthutst op verklaringen

84 Von Bary-rijkskanselier von Hertling, 18.IX.1918 (AA, nr. 35).

85 A. FONTAINAS, *Le Port d'Anvers*, Paris, 1916, p. 14. *De Nieuwe Gazet*, 5.VIII.1914. *La Métropole*, 7.X.1914.

86 Tekenend is dat hij zich opnieuw “von Bary” liet noemen in plaats van “de Bary”.

87 Von Bary-rijkskanselier von Bethmann-Hollweg, 11.XI.1916 (AA, nr. 34).

88 Rapport over de Duitse economische belangen in België voor de Eerste Wereldoorlog (SOMA, AA 1314 overtuigingsstukken auditoraat-generaal, nr. 521 Reichsnährstand Blut und Boden).

89 Von Bary-von Bethmann-Hollweg, 11.XI.1916 (AA, nr. 34)

90 Von Bary-Ludendorff, 15.V.1918, geciteerd in G. THOOFT, *op.cit.*, p. 149.

van officiële Duitse zijde, waarin werd aangestuurd op het herstel van België⁹¹. Een hersteld België betekende voor hem ipso facto het einde van de Duitse kolonie en van zijn eigen positie. Indien België opnieuw onafhankelijk werd, had volgens von Bary Duitsland de oorlog verloren. Het land zou onder invloed van de Frans-Engelsgezinde politieke klasse evolueren tot een “*Vasallenstaat und Bollwerk England's*”. In dit scenario zou ook onvermijdelijk Nederland in de vijandelijke invloedssfeer terechtkomen. De enige mogelijkheid om de Duitse invloed in België veilig te stellen, bestond volgens von Bary in de creatie van een Vlaams hertogdom, nauw verbonden met het Duitse rijk. De stelling van J. Willequet dat von Bary zich steeds ‘correct’ ten aanzien van zijn gastland gedragen heeft, is dan ook niet houdbaar⁹². Von Bary's vrees was terecht : na de oorlog werden zijn bezittingen door de Belgische staat onder sekwestering gesteld⁹³.

Ook de andere grote magnaat van de vooroorlogse Duitse gemeenschap Wilhelm von Mallinckrodt, nam tijdens de bezetting een pro-Duitse houding aan. Von Mallinckrodt, van wie tijdgenoten voor de oorlog zeiden dat hij altijd op en top Duits gebleven was, zag door de oorlogsomstandigheden zijn kans schoon om zich te verrijken door te speculeren op schaarse goederen⁹⁴. Evenals von Bary pleitte hij onomwonden voor een blijvende Duitse controle over Antwerpen om de Duitse zakelijke belangen te vrijwaren⁹⁵. Het beste middel hiertoe was in zijn ogen een radicalisering van de *Flamenpolitik*. Door in te gaan op de activistische verzuchtingen, zou Duitsland belangrijke concessies kunnen bedingen zodat het definitief controle zou verwerven over de strategisch belangrijke centra van de Belgische economie. Hierbij stond hem de pachtiging of het medebestuur van de Antwerpse haven, beheersing van de Belgische spoorwegen en de pachtiging van Zeebrugge voor ogen. De voorzichtige politiek van rijkskanselier von Hertling vond in zijn ogen dan ook geen genade.

VI. De Antwerpse Duitsers en het activisme

In het kader van de *Flamenpolitik* speelde de bezetter handig in op de bestaande communautaire spanningen. De Duitsers wensten het eendrachtige anti-Duitse patriotisme van de Belgen te breken en binnenlandse tegenstellingen aan te wakkeren zodat Duitsland, ook na de oorlog, kon rekenen op bondgenoten in België. Gepoogd werd de Vlaamsgezinden uit de vaderlandse consensus los te weken door hun belangrijkste vooroorlogse eisen in te willigen. Bovendien werd een bestuurlijke

91 Von Bary-rijkskanselier von Hertling, 18.IX.1918 (AA, nr. 35).

92 J. WILLEQUET, *op.cit.*, p. 76.

93 G. DEVOS, “von Bary, Heinrich Albert”, in G. KURGAN-VAN HENTENRIJK e.a. (ed.), *op.cit.*, p. 581. H. COPPEJANS-DESMEDT, “De sekwesterarchieven met betrekking tot de eerste wereldoorlog : historiek en algemeen overzicht”, in *Bibliotheek- en archiefgids*, nr. 1, 1984 (jrg. 60), p. 68.

94 G. DEVOS, “De Duitse koopluï en het Antwerps cultuurleven”, in *De Nottebohmzaal : boek en mecenaat*, Antwerpen, 1993, p. 151. Id., *Inwijking en integratie...*, p. 152.

95 Brief von Mallinckrodt-von dem Bursche, 28.VII.1918 (AA, nr. 34).

scheiding doorgevoerd, een idee die voor de oorlog aan Vlaamse kant slechts door enkele radicalen geuit was. De Duitse politiek verscheurde de Vlaamse beweging; de loyale flaminganten wezen de Duitse gunsten af, terwijl de activisten bereid waren mee te gaan in de Duitse plannen.

De houding van de Duitse gemeenschap ten aanzien van de Vlaams-nationalistische collaboratie, was bijzonder complex. Hier wordt er slechts op ingegaan daar waar ze relevant is voor de positionering van de Duitse gemeenschap in het Belgisch-Duits conflict. Over het algemeen was de Duitse gemeenschap tegen het activisme gekant. Net als voor de oorlog was van een intrinsieke belangstelling voor de Vlaamse zaak bij de Antwerpse Duitsers vrijwel geen sprake, ondanks pogingen van de Duitse overheden om de interesse voor het activisme op te wekken. Sociologisch waren er amper raakpunten tussen de flaminganten en de Duitse gemeenschap. Ze leunde integendeel nauw aan bij de Franstalige liberale burgerij. De Duitse kolonie was sterk commercieel ingesteld; samenwerking op zakelijk gebied met de economisch zwakke activisten bood amper perspectieven. Bovendien kon iedereen in Antwerpen met eigen ogen de numerieke zwakte van het activisme aanschouwen. Gevoelens van loyaliteit ten aanzien van het gastland weerhielden anderen ervan het activisme te steunen.

• De heropening van de *Allgemeine deutsche Schule* op 11 januari 1915. (Grosser Bilderatlas des Weltkrieges, II, München, 1916, p. 18)

Voor het Belgischgezinde gedeelte van de Duitse gemeenschap was het verzet tegen het activisme een goed middel om zijn gehechtheid aan België duidelijk te afficheren. Een virulent Belgisch patriottische houding ten aanzien van het activisme moest hen beschermen tegen verdachtmakingen dat ze eigenlijk nog Duitsers waren. Zo lieten ze zich niet onbetuigd in het verzet tegen de activistische manifestatie van 3 februari 1918 naar aanleiding van de uitroeping van Vlaanderens 'zelfstandigheid'. De naam van Robert Osterrieth werd om die reden door de activisten aan de Duitse politiediensten doorgegeven⁹⁶. Hij speelde als voorzitter van het *Antwerpsch Noenmaal* ook een rol in de verwijdering van de liberale volksvertegenwoordiger Leo Augusteyns uit de beheerraad van die caritatieve organisatie wegens activistische sympathieën⁹⁷. Zijn familie had zich rond 1850 in Antwerpen gevestigd en had zich op zakelijkvlak bijzonder succesvol getoond en ze onderhield nauwe contacten met het Belgische Hof⁹⁸. Robert Osterrieth was tijdens de oorlog lid van de Intercommunale Commissie en zijn vrouw was betrokken bij de Antwerpse afdeling van het Nationaal Comité⁹⁹. Gezien de contacten met het gemeentebestuur en het Nationaal Comité, beide erg tegen het activisme gekant, was de opstelling van de Osterrieths niet zo verwonderlijk. In activistische ogen was er bij hen duidelijk sprake van een Paulus-effect. "Die Osterrieths zijn van Duitse afkomst. Het schijnt alsof de minderwaardigste der hier uitgewekene Duitschers zich nog Belgischer willen toonen als de oorspronkelijke Belgen"¹⁰⁰. In dit verband is het vermeldenswaard dat de Belgische propaganda in de Verenigde Staten tijdens de Eerste Wereldoorlog verzorgd werd door het hoofd van de Belgische militaire missie majoor Osterrieth¹⁰¹.

Ook advocaat Richard Kreglinger, wiens familie zich rond 1800 in Antwerpen gevestigd had, stond bij de activisten als vijandig bekend¹⁰². Merkwaardig is dat zijn zaak in 1914 niet gespaard gebleven was bij het anti-Duitse oproer¹⁰³. Hij ondertekende in maart 1917 een manifest van Antwerpse flaminganten onder leiding van Louis Franck tegen de bestuurlijke scheiding¹⁰⁴. Zijn naam werd eveneens doorgegeven aan de *Polizeimeister*

96 Vlaamsch Propagandabureau-Polizeimeister Antwerpen, 14.II.1918 (ARA, Raad van Vlaanderen, D126).

97 K. ANGERMILLE, *De Lotgevallen van een Activist. Van Antwerpen naar Antwerpen ! 1914-1929*, Borgerhout, 1931, p. 109.

98 G. DEVOS, "Osterrieth familie", in G. KURGAN-VAN HENTENRIJK e.a. (ed.), *op.cit.*, p. 494-495. Tijdens het beleg van Antwerpen overnachtte koning Albert in het kasteel van de Osterrieths te Brasschaat. Cf. M. THIELEMANS & E. VANDEWOUDE, *Le Roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916*, Bruxelles, 1982, p. 511.

99 *Le Matin*, 6.VIII.1914.

100 Map tegenstanders, dossier opgemaakt te Antwerpen op 06.II.1916 (ARA, Raad van Vlaanderen, D137).

101 M. AMARA, *La Propagande belge durant la Première Guerre mondiale 1914-1918*, Bruxelles, Faculté Letteren en Wijsbegeerte-Groep Geschiedenis, ULB, 1998, p. 77-79.

102 G. DEVOS, "Kreglinger familie", in G. KURGAN-VAN HENTENRIJK e.a. (ed.), *op.cit.*, p. 399-400. AMVC, R1008/H, lijst vijanden.

103 Notulen Commissie van Bevoorrading, 28.VIII.1914 (SAA, Modern Archief, nr. 2922/2). Met dank aan Maarten van Alstein.

104 *Activisten*, Gent, 1919, p. 194.

van Antwerpen, omdat hij in de week voor 3 februari 1918 in het Nationaal Comité de Nederlandse opschriften door Franse zou hebben laten vervangen ¹⁰⁵.

Ook onder de Duitse leden van de Antwerpse Kamer van Koophandel bestond grote weerstand tegen het activisme. Hun stem werd duidelijk geventileerd in het protest dat in naam van het Antwerpse bedrijfsleven naar buiten gebracht werd naar aanleiding van de uitroeping van Vlaanderens zelfstandigheid door de Raad van Vlaanderen ¹⁰⁶. Een aanzienlijk aantal firma's en personen van Duitse herkomst ondertekenden : Bunge & Co, Osterrieth & Co, Steinmann & Co, Max Osterrieth & Co, von der Becke & Marsily, M. Huffmann, G. en C. Kreglinger, Karcher & Co, F. Reinemund, F. Dietz, G. Wolff en Bauwens & Weicherding. Het bood hun een uitgelezen gelegenheid om hun gehechtheid aan het Belgische vaderland ("*la patrie intacte, libre, une et indivisible*") te onderstrepen.

Bij de Antwerps-Duitse voorstanders van het activisme zijn twee groepen te onderscheiden : ten eerste een aantal figuren die nauw in contact stonden met het Duitse bestuur (zoals de directeur van de Duitse school en een aantal Duitse geestelijken) en ingeschakeld werden in de *Flamenpolitik*; ten tweede mensen, voornamelijk zakenlui zoals von Bary en von Mallinckrodt, die onverdeeld de Duitse kaart getrokken hadden. Op termijn kon hun zakelijk overleven slechts gevrijwaard worden door een blijvende Duitse aanwezigheid in België. Zij zagen in het activisme een instrument dat daartoe kon bijdragen. Ze drongen dan ook aan op een radicalisering van de *Flamenpolitik*. Hun opstelling was ingegeven door louter strategische overwegingen. Opvallend is dat alle bekende Antwerpse Duitsers die het activisme van strategisch belang achtten, duidelijk de voorkeur gaven aan radicale Jong-Vlaamse ideeën. Wellicht valt dit te verklaren vanuit hun achterliggende annexionisme. Dit gegeven bemoeilijkte zeker de contacten met de doorgaans minder radicale Antwerpse activisten.

VII. Zuivering

Reeds tijdens de oorlog kwam het voor de Belgische regering in ballingschap vast te staan dat na de overwinning België gezuiverd zou worden van Duitse elementen. De opstelling van de Belgische overheid wijkt in deze niet af van de stelling van Panikos Panayi dat voor overheden in oorlogstijd kwesties als loyaliteit en nationaliteit vaak uitgroeien tot obsessies ¹⁰⁷. Een eerste resultaat van het anti-Duitse klimaat was een feitelijk moratorium op de semi-automatische nationaliteitsverwerving door 'Duitse' vreemdelingen ¹⁰⁸. Vanaf 6 februari 1916 werden alvast de nationaliteitsopties van vreemdelingen afkomstig uit

¹⁰⁵ Map tegenstanders, Vlaamsch Propagandabureau-Polizeimeister Antwerpen, 24.III.1918 (ARA, Raad van Vlaanderen, D137).

¹⁰⁶ *Annuaire de la Chambre de Commerce d'Anvers 1871-1926*, Anvers, 1927, p. 86-87.

¹⁰⁷ P. PANAYI, *op.cit.*, p. 7.

¹⁰⁸ T. DE MEESTER, *op.cit.*, p. 74.

Duitsland opgeschort. Met name de militaire collaboratie van een aantal Belgen van Duitse afkomst zette veel kwaad bloed in de Belgische regering. Reeds in oktober 1916 verklaarde de socialistische minister van Justitie Emile Vandervelde in de Ministerraad dat na de bevrijding onmiddellijk gerechtelijke stappen tegen hen zouden gezet worden. Ook groeide bij de Belgische regering de overtuiging dat de Duitse aanwezigheid in de

- *Heraus...* Eugeen Van Mieghem (1918).
(Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen)

Antwerpse haven teruggedrongen moest worden¹⁰⁹. Het verlies aan afzetmarkten zou gecompenseerd worden door een uitbreiding van de handel met de geallieerden. Het standpunt van de regering in dit verband werd mede ingegeven door sterke geallieerde druk.

De opstelling van de Belgische regering beantwoordde hoogstwaarschijnlijk aan de opvattingen van de meeste Belgen terzake. De haat tegenover de Duitsers zat er bij velen zeer diep in. Tekenend in dit verband is het feit dat een nationalistisch vluchtelingenblad als *Le XXe Siècle* de maurrasiaanse term *mètèques* overnam om de Duitsers te benoemen¹¹⁰. De Antwerpse krant *La Métropole* die tijdens de oorlog in Londen uitgegeven werd, voerde met tal van artikelen een ware campagne tegen de Antwerpse Duitse kolonie. Zo eiste ze met klem het terugschroeven van alle naturalisaties van Duitsers, want “*un Allemand reste toujours un Allemand*”¹¹¹. Met name het feit dat een aantal zoons van genaturaliseerde Duitsers tot het Duitse leger waren toegetreden, was voor *La Métropole* eens te meer een bewijs van laatstgenoemde stelling. Ook vestigde in 1915 J. Claes, medewerker van de krant, de aandacht van het Engelstalig publiek op de invloed van de Duitse kolonie in Antwerpen met de publicatie “*The German Mode : A Study of the Art of Peacefull Penetration*”.

Het beeld van de “Duitse stad” Antwerpen was in de Franstalige Belgische pers in ballingschap en in sommige Entente-kranten dermate sterk verspreid dat de Vlaamsgezinde katholieke volksvertegenwoordiger Alfons Van de Perre zich genoodzaakt zag te reageren¹¹². Met cijfers in de hand bestreed Van de Perre het beeld van de “Duitse stad” Antwerpen. Wel wenste hij na de oorlog de voor de Antwerpse haven levensnoodzakelijke contacten met het Duitse hinterland te bewaren. Toch wenste ook hij de Duitse handelaars uit Antwerpen te “kegelen”. Wellicht speelden hierbij electorale overwegingen een rol. In Vlaamsgezinde katholieke middens maakte de idee opgang dat de verdrijving van de veelal liberale Antwerpse Duitsers perspectieven bood voor een verovering van het stadhuis. De katholieke Antwerpse flamingante Belpaire schreef in 1915 vanuit de onbezette Westhoek aan Van de Perre : “U spreekt in een uwer artikelen van een Engelsch schrijver die beweert dat de (liberale) kiezingen te Antwerpen met Duits geld betaald werden. Dat is een van mijn stokpaardjes. ... ‘t Eerste wat we te doen hebben, na verdrijving der Duitsers, is de geuzen-uitdrijving uit ons stadhuis”¹¹³.

De Antwerpse clandestiene pers liet weinig onduidelijkheid bestaan over de toekomst van de Duitse Antwerpenaars. “Dat zijn Duitse weekluizen; waar deze zich nestelen,

109 F. SEBERECHTS, *Politieke en institutionele geschiedenis van de haven van Antwerpen (1930-1950)*, Gent, Letteren en Wijsbegeerte-Groep Geschiedenis, RUG, 2001, p. 52-53.

110 E. DEFOORT, “L’Action Française dans le nationalisme belge, 1914-1918”, in *BTNG*, 1976 (jrg. 7), 1-2, p. 131.

111 *La Métropole*, 18.IX.1915 en 11.VII.1916.

112 M. CORDEMANS, *Dr. Van de Perre’s oorlogsjaren 1914-1918*, Wetteren, 1963, p. 238, 293, 295, 301, 302, 316, 318, 320, 331 en 332.

113 *Idem*, p. 506.

hetzij op straat of in een beddenbak, zeker is 't dat zij er niet gemakkelijk uit kunnen verdreven worden. Er zal een groote dosis solfer noodig zijn om het ongedierte, dat België verpest, in eenen staat van verdooving te brengen. Maar Antwerpen had nu eenmaal in de laatste jaren, Duitse weekluizen met duizenden vrachtvrij ingevoerd, en nu zien de Sinjoren toe hoe zij er van gebeten worden. De les zal duur betaald, maar niet vruchteloos zijn, want na den weekluizen-oorlog zal men er wel zorg voor dragen, dat gevaarlijk goedje aan den kant te houden"¹¹⁴. Ook voor genaturaliseerde Duitsers was er geen toekomst in Antwerpen weggelegd¹¹⁵.

Een loffelijke uitzondering op de regel dat de Belgen geen onderscheid wisten of wensten te maken tussen de Duitse immigranten in België en de Duitse bezetter, was kardinaal Mercier. In het vooruitzicht van de Wapenstilstand had hij ten aanzien van Lancken, het hoofd van de *Politische Abteilung* van het Gouvernement-generaal, de verzekering gegeven dat hij zijn invloed bij de geestelijkheid zou aanwenden om te vermijden dat de terugtrekking van de Duitse troepen zou uitdraaien op een wraakoefening ten aanzien van de Duitsers in België (en van de activisten !)¹¹⁶.

Eens de Duitse nederlaag overduidelijk werd, vatte de regering de zuivering van de Belgische natie aan¹¹⁷. Ze nam speciale controlemaatregelen tegen vreemdelingen én tegen Belgen door optie of naturalisatie. Bovendien werden de Duitse inwoners gedwongen België te verlaten door massaal verblijfsvergunningen in te trekken. Mensen die na jarenlang verblijf in België volledig geassimileerd waren, vonden de maatregelen onrechtvaardig en trachtten hen zonder succes nietig te doen verklaren. Het duurde door de aanhoudende oorlogstoestand nog een aantal maanden vooraleer werd overgegaan tot de daadwerkelijke uitwijzing van de in België achtergebleven Duitsers, wat overigens tot onvrede leidde in de publieke opinie¹¹⁸. De militaire veiligheidsdiensten achtten de situatie in Duitsland aanvankelijk te precair om uitwijzingen toe te staan. In afwachting werden in België bijzondere controlemaatregelen getroffen.

Toen de Duitse ineenstorting duidelijk geworden was, stuurde de procureur-generaal van Brussel een omzendbrief aan de parketten met het advies Duitse staatsburgers te interneren, tenzij twee eerbare Belgen zich voor hen borg zouden stellen. Bij de terugkeer van de Belgische regering werd een besluitwet van kracht, die alle buitenlanders verplichtte zich aan te melden bij het gemeentebestuur, dat een voorlopige verblijfsvergunning kon afleveren. Het kwam de minister van Justitie toe te beslissen of

114 *De Vrije Stem*, 1 (1915), nr. 2.

115 *De Vrije Stem*, 2 (1916), nr. 17.

116 Rapport Lancken-Reichsamt des Innern, 10/1918 (AA, nr. 5).

117 F. CAESTECKER, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens*, New York en Oxford, 2000, p. 58-59. T. DE MEESTER, *op.cit.*, p. 74-77. F. SARTORIUS, *op.cit.*, p. 189.

118 Cf. de tussenkomst van de socialistische minister van Justitie Emile Vandervelde in de Senaat. *Parlementaire Handelingen. Senaat*, zitting 27.XII.1918.

de betrokken personen uitgewezen dienden te worden, dan wel een verblijfsvergunning kregen. Vanzelfsprekend was de maatregel de facto vrijwel uitsluitend tegen de Duitsers gericht. In afwachting van de deportatie werd een groot aantal Duitsers geïnterneerd. Om de overbevolkte gevangenissen te ontlasten werd voor hen in Adinkerke een *camp de concentration* opgericht¹¹⁹. Wie niet geïnterneerd werd, moest zich tweemaal daags bij een specifieke dienst aanmelden. Tijdens de eerste maanden van 1919 kwam het dossier in een stroomversnelling terecht¹²⁰. Vandervelde ordonneerde in een omzendbrief op 11 januari 1919 dat alle Duitse en Oostenrijkse staatsburgers het land moesten verlaten. Slechts in een heel beperkt aantal gevallen kon een uitzondering gemaakt worden. Het betrof met name mensen van wie familieleden in het Belgische leger gediend hadden. De uitwijzing van de overgebleven Duitsers kon aangevat worden.

Het sluitstuk van de zuiveringsoperatie was de nieuwe wet van 1919 op de nationaliteitswetgeving die een denationaliseringsgolf tot stand bracht¹²¹. Tom De Meester wijst op het uitgesproken etnisch-nationalistische karakter van deze operatie. De denationalisering was niet gebaseerd op een moreel onderscheid tussen goed en kwaad, tussen patriot en verrader. Iedereen die uit een vijandelijk land stamde, werd bij voorbaat als verdacht beschouwd. ‘Vreemdelingen’ die niet met de vijand geheuld hadden, werden dan ook wegens hun etnische achtergrond slachtoffer van de nieuwe wet. Duitsers of Belgen van Duitse afkomst waren sowieso verdacht. Enkel ‘vreemdelingen’ die in het Belgisch leger of in één van de geallieerde legers gediend hadden of andere onweerlegbare bewijzen van hun trouw aan België konden voorleggen, konden aan een automatische denationalisering (met het verlies van hun bezittingen en de uitwijzing tot gevolg) ontsnappen.

De Belgische overheid ontmantelde de Duitse gemeenschap ook economisch. Op 10 december 1918 werd een besluitwet afgekondigd die het mogelijk maakte ‘vijandelijke’ bezittingen in België onder sekwester te stellen in afwachting van een definitieve regeling¹²². Concreet gebeurde dit onder de hoede van de parketten en de rechtbanken van Eerste Aanleg. Het was de bedoeling het vijandelijke bezit in kaart te brengen en bewarende maatregelen te treffen. De goederen die onder sekwester werden gesteld, werden aanzien als een bijkomend wapen in de vredesonderhandelingen¹²³. Overigens was die praktijk verspreid in vele oorlogvoerende landen. In beginsel werden alle bezittingen van mensen met een ‘vijandelijke’ nationaliteit onder sekwester gesteld. Belgen van Duitse afkomst en statenlozen ontsprongen in principe de dans. In de praktijk bleek het vaak erg moeilijk te bepalen of bepaalde bezittingen al dan niet

119 Naar de woorden van Emile Vandervelde. *Annex bij de Parlementaire Handelingen*, zitting 15.I.1919.

120 *Parlementaire Handelingen. Kamer*, zitting 13.II.1919.

121 T. DE MEESTER, *op.cit.*, p. 74-77.

122 P. WAUWERMANS, *Le Séquestre des biens des sujets ennemis*, Bruxelles, 1919, p. 19 e. v.

123 L. RAQUEZ, A. HOUTART, & M. DE WEE, *La Loi belge sur les Séquestres*, Bruxelles, 1919, p. 25-26.

- De anti-Duitse betoging van 13 juni 1920. De *Ligue du Souvenir* zette haar verzet tegen een mogelijke terugkeer van de Duitse gemeenschap in Antwerpen kracht bij door de Duitse wreedheden bij de invasie in 1914 in herinnering te brengen.
[Ligue du Souvenir "Nooit vergeten". Rapport (octobre 1922), Anvers, 1922, p. 9]

onder sekwester moesten worden gesteld¹²⁴. Met name de positie van statenlozen van Duitse afkomst stelde een probleem, aangezien het op basis van de dubbelzinnige Duitse nationaliteitswetgeving zeer moeilijk was te bepalen wie tot deze categorie behoorde. Minister van Justitie Vandervelde liet in zijn omzendbrief van 12 februari 1918 weten dat de bezittingen van de statenlozen ook onder sekwester dienden te worden gesteld. Enkel wie tijdens de oorlog blij had gegeven van trouw aan België kon aan deze maatregel ontsnappen.

Het verdrag van Versailles bracht duidelijkheid over het lot van de Duitse bezittingen in België¹²⁵. In artikel 297 werd gestipuleerd dat ze verkocht mochten worden ten bate van de Belgische schatkist. De operatie werd gezien als een compensatie voor de aangeslagen Belgische bezittingen in Duitsland. Een mogelijk batig saldo voor België zou in rekening worden gebracht bij de Duitse herstelbetalingen. Impliciet werd er dus vanuit gegaan dat de liquidatie van de Duitse goederen in België gerechtvaardigd was om de schade te helpen herstellen die de Duitse bezetting had aangericht.

¹²⁴ Cf. het standpunt van Emile Vandervelde. *Parlementaire Handelingen. Senaat*, zitting 27.XII.1918.

¹²⁵ M. DE WEE & A. HOUTART, *Le Séquestre et la Liquidation des Biens allemands en Belgique (Loi du 17 novembre 1921)*, Bruxelles, 1922.

In uitvoering van artikel 297 van het verdrag van Versailles werd op 21 november 1921 een nieuwe wet gestemd die de liquidatie van de Duitse goederen mogelijk moest maken. De criteria van de nieuwe wet waren een stuk strenger dan die van de besluitwet van 1918. In beginsel werden de goederen van alle Duitse staatsburgers onder sekwester gesteld en verkocht. Er bestonden weliswaar enkele beperkte uitzonderingen. Zo konden Duitsers die in het Belgische of in een geallieerde leger gediend hadden of anderszins tijdens de oorlog bijzondere diensten aan het land bewezen hadden, hun eigendom behouden. De wetgever stond bijzonder wantrouwig tegenover genaturaliseerde Belgen van Duitse afkomst en statenlozen. De achterdocht was ingegeven door de soepele Duitse nationaliteitswetgeving die het in Belgische ogen vaak onmogelijk maakte uit te maken of iemand nog Duitser was of niet. Om die moeilijkheden te vermijden werd iedereen die in zijn leven ooit de Duitse nationaliteit bezeten had, beschouwd als een Duits staatsburger. Het logische gevolg was dat hun bezittingen onder sekwester gesteld konden worden. Het enige bewijs dat het Openbaar Ministerie diende aan te brengen, was dat de betrokkene ooit over de Duitse nationaliteit beschikt had. Bovendien werd de bewijslast omgekeerd : het was aan de statenloze of de genaturaliseerde om te bewijzen dat hij geen Duitser meer was. De houding tijdens de oorlog was daarbij een belangrijk element. Gewapend met een sluitend wettelijk kader werd de sterke Duitse economische positie in België vrijwel geheel teniet gedaan.

Gezien de prominente plaats van de Duitse gemeenschap in Antwerpen voor de oorlog, was de impact van de zuiveringsoperatie er ongetwijfeld het grootst. De stad werd quasi geheel ontdaan van een bijzonder belangrijke bevolkingsgroep. Rekening houdend met het gewicht van de Duitse ondernemers in de Scheldestad, betekende hun vertrek ongetwijfeld ook een belangrijke economische aderlating.

De meerderheid van de Antwerpse Duitsers had de gebeurtenissen niet afgewacht en was samen met de terugtrekkende Duitse legers naar Duitsland gevlucht. Het was, alle pogingen van het Gouvernement-generaal ten spijt om garanties af te dingen voor het *Deutschtum* in België, duidelijk dat er voor hen geen plaats weggelegd zou zijn in het naoorlogse Antwerpen. Het georganiseerde Duitse leven klapte in elkaar. De *Wohlfahrtsausschuss*, de school en de kerkgemeenschappen gingen samen met het keizerrijk ten onder. Na het herstel van het Belgische gezag werd ook in Antwerpen de zuivering ingezet. Zo werden bijvoorbeeld alle Duitsers uitgesloten door de Kamer van Koophandel ¹²⁶. Hierbij valt op dat enkel voor diegenen die zich tijdens de bezetting onherroepelijk voor België uitgesproken hadden er nog een plaats was in het naoorlogse Antwerpen. De scheidslijn die tijdens de oorlog binnen de vroegere Duitse kolonie gegroeid was tussen de Belgisch- en de Duitsgezinden, bepaalde wie in aanmerking kwam om in Antwerpen te blijven. Voor hen die voor België gekozen hadden, betekende die keuze *ipso facto* een definitieve breuk met hun Duitse afkomst. Ze gingen naadloos op in de

126 *Annuaire de la Chambre de Commerce d'Anvers 1871-1926*, Anvers, 1927, p. 116.

Antwerpse Franstalige burgerij.

De Wapenstilstand betekende ook het einde van het specifieke Duits-joodse leven in Antwerpen. Op geassimileerde uitzonderingen na, die hun gehechtheid aan het Belgische vaderland bewezen hadden, was er voor Duitse joden net als voor alle andere Duitsers geen plaats meer in het naoorlogse Antwerpen. Aangezien de Galicische joden door het verdwijnen van de Dubbelmonarchie Poolse staatsburgers geworden waren, stelde er zich voor hen geen probleem. Met succes zou een Belgische regeringsdelegatie onder leiding van Louis Franck, de gouverneur van de Nationale Bank, in Amsterdam de terugkeer van voornamelijk Poolse diamantairs gaan bepleiten¹²⁷. Het economisch gewicht van de diamantsector was hier wellicht niet vreemd aan. Gezien het virulente anti-Duitse klimaat in het Antwerpen van net na de oorlog, is het niet verwonderlijk dat van de vroegere voorliefde van de Centraal- en Oost-Europese joden voor de Duitse cultuur niet veel overbleef. In Antwerps-joodse publicaties werd niet langer het Duits gebezigd¹²⁸. Hetzelfde gold voor het onderwijs. Bij de heropening van *Jesodé Hatorah* in 1919 verbrak de school haar oriëntatie op Duitsland¹²⁹. Het Nederlands nam er de plaats van het Duits in. Joodse ouders, die maatschappelijk sneller vooruit wensten te komen, stuurden hun kinderen niet langer naar de ontmantelde Duitse school, maar vaak naar het Franstalig onderwijs in de Scheldestad¹³⁰.

Slechts een zeer beperkt gedeelte van de gevluchte of uitgewezen Duitse Antwerpenaars zou uiteindelijk terugkeren. Althans voor Antwerpen lijkt de stelling van Francis Sartorius dat de publieke opinie en de pers in de jaren 1920 geen druk uitoefenden om de grenzen hermetisch te sluiten voor de vroegere Duitse residenten, niet op te gaan¹³¹. Het uitgesproken anti-Duitse klimaat in de Scheldestad was hier niet vreemd aan. Het stadsplan werd consequent gezuiverd van straatnamen die naar Duitsland verwezen en bovendien waren er berichten over hoteleigenaars die Duitse klanten weigerden en Duitse schepen die af te rekenen hadden met allerhande pesterijen¹³². Ook al groeide snel het besef dat om economische redenen contacten met het Duitse hinterland onontbeerlijk waren, de vaste wil bleef bestaan om een mogelijk herstel van de Duitse gemeenschap te verijdelen. Als argument werd steevast de ‘collaboratie’ van de gemeenschap tijdens de oorlog aangehaald. Wellicht vertolkte de voorzitter van de Antwerpse Kamer van Koophandel een wijdverspreide mening toen hij in 1920 de vrees uitsprak dat een herstelde Duitse kolonie zou uitgroeien tot een “*inévitabile foyer d’espionnage et de trahison en vue d’éventuelles revanches*”¹³³.

127 E. SCHMIDT, *op.cit.*, p. 121.

128 Voor het taalgebruik in joodse publicaties tijdens het Interbellum cf. L. SAERENS, *op.cit.*, p. 20.

129 S. BRACHFELD, *op.cit.*, p. 196.

130 L. SAERENS, *op.cit.*, p. 20.

131 F. SARTORIUS, *op.cit.*, p. 189.

132 G. PECKMANS & J. VAN DOORSLAER, *op.cit.*, p. 57. F. SEBERECHTS, *op.cit.*, p. 165-166.

133 *Annuaire de la Chambre de Commerce d’Anvers 1871-1926*, Anvers, 1927, p. 247.

Om de herinnering aan het Belgische lijden tijdens de oorlog levendig te houden én vooral om te strijden tegen “*tout ingérence, toute infiltration allemande dans la vie économique et politique de la nation*” werd in Antwerpen op 22 april 1920 de *Ligue du Souvenir* ‘*Nooit vergeten*’ opgericht¹³⁴. De Antwerpse burgerij (met inbegrip van burgemeester Jan de Vos) was zeer sterk vertegenwoordigd. In de gepubliceerde ledenlijsten van het bescherm- en erecomité van de vereniging valt een aantal namen van Duitse herkomst op : onder meer Grisar, Osterrieth, Gerling, Havenith, Friling, Fuchs, Scheidt, Kronacker... Het lijkt er dan ook sterk op dat families van Duitse herkomst die zich tijdens de oorlog uitgesproken hadden voor België, net vanwege hun herkomst, blijvend de behoefte voelden zich duidelijk als patriottische Belgen te afficheren. Om hun Belg-zijn nogmaals in de verf te zetten, spraken ze zich uit tegen de terugkeer van een groep mensen met wie ze voor de oorlog nauwe familiale en zakelijke banden hadden onderhouden. Met steun van de *Fédération maritime* en van de Kamer van Koophandel organiseerde de *Ligue du Souvenir* een betoging tegen de mogelijke terugkeer van de Duitse kolonie¹³⁵. De manifestatie trok 15 à 20.000 mensen, waaronder een groot aantal voornamelijk liberale prominenten. Na de ontbinding van de betoging kwam het tot incidenten, waarbij twee huizen van Duitse eigenaars geplunderd werden, een gebeurtenis die grote verontwaardiging in Duitsland uitlokte. Uiteindelijk zou het nog jaren duren, vooraleer de erfenis van de oorlog enigszins verteerd was. Illustratief in dit verband is het feit dat pas in april 1922 het Duitse consulaat-generaal in Antwerpen heropend werd¹³⁶.

Gezien het verzet was er van een herstel van de Duitse kolonie geen sprake. De impact van de beperkte Duitse gemeenschap op het stedelijk leven in de jaren 1920 viel in het niet bij de luister van de vooroorlogse Duitse kolonie. De weinige overblijvers trachtten angstvallig hun Duitse afkomst te verbergen door bijvoorbeeld hun kinderen in het Frans op te voeden. Amper 319 Duitsers waren in 1924 in de stad ingeschreven, onder wie slechts 64 mannen¹³⁷. In 1929 woonden er weer ongeveer 1000 Duitse staatsburgers in Antwerpen¹³⁸. Slechts een kleine minderheid onder hen stamde uit de oude Antwerps-Duitse families. Het gros waren jongeren die ter vervolmaking van hun opleiding tijdelijk een stage volgden in de Antwerpse maritieme en expeditie-sector. Het aantal families dat bestendig in Antwerpen verbleef, bleef beperkt tot enkele dozijnen. Het zou tot het midden van de jaren twintig duren vooraleer er zich weer voorzichtig een kleinschalig Duits verenigingsleven ontwikkelde.

134 *Bond voor Aandenken-Ligue du Souvenir* ‘*Nooit vergeten*’, Antwerpen-Anvers, 1933, p. 20-21. *Ligue du Souvenir* ‘*Nooit vergeten*’. *Rapport (octobre 1922)*, Anvers, 1922, p. 4-5.

135 C. PETER & O. SCHEEL e.a. (ed.), *op.cit.*, p. 366. F. SEBERECHTS, *op.cit.*, p. 165.

136 F. SEBERECHTS, *op.cit.*, p. 168.

137 *Verslag over het bestuur en den zakentoestand der stad Antwerpen*, Antwerpen, 1925, p. 6.

138 C. PETER & O. SCHEEL e.a. (ed.), *op.cit.*, p. 366.

VIII. Besluit

De Eerste Wereldoorlog had de nationale breuklijnen scherp gesteld. Van iedereen werd een eenduidige nationale identificatie verwacht. Een hybride opstelling, zoals die van de vooroorlogse Duitse gemeenschap die het behoud van de eigen identiteit koppelde aan een participatief burgerschap in de stedelijke gemeenschap, was door de omstandigheden onmogelijk geworden. Voor de overgrote meerderheid van de Antwerpse Duitsers was er na de oorlog in de stad dan ook geen toekomst meer. Enkel de beperkte groep die zich tijdens de oorlog onomwonden voor België uitgesproken had, kon deel blijven uitmaken van de stedelijke en de nationale gemeenschap. Door hun eenduidige identificatie met België, waren ze wel verplicht de band met de Duitse cultuur door te knippen. Volstrekte assimilatie in de Franstalige liberale burgerij was hun enige optie.

Het is duidelijk dat de reële collaboratie met de bezetter van een aantal Duitse immigranten in België op zijn minst gedeeltelijk bijgedragen heeft tot de zuivering na de Wapenstilstand. Aan de andere kant staat vast dat het nationalistische oorlogsklimaat ervoor zorgde dat het bestaan van immigrantengemeenschappen van ‘vijandelijke’ herkomst in België na de oorlog niet meer geduld werd. De gehele Duitse gemeenschap werd collectief gestraft voor de collaboratie van een deel ervan.

De ondergang van de Duitse gemeenschap had ook implicaties op het klimaat in de stad Antwerpen. Traditioneel waren de commercieel ingestelde (en vaak protestantse) Duitse Antwerpenaars overtuigde liberalen. Door hun vertrek verloor de Antwerpse liberale burgerij merkelijk aan kracht, een factor die bijgedragen heeft tot de verzwakking van de Antwerpse liberale partij na de oorlog. Ook de taalverhoudingen in de stad werden door de ondergang van de Duitse kolonie beïnvloed. Een belangrijk bolwerk van de francophonie, dat sinds jaren een doorn in het oog was van de Antwerpse flaminganten, werd ontmanteld. De vernederlandsing van het gehele openbare leven tijdens het Interbellum zou er een stuk vlotter door verlopen. *Last but not least*, moet er op gewezen worden dat Antwerpen door het vertrek van de Duitsers een provinciaal karakter kreeg. Voor de oorlog had de sterk internationaal georiënteerde Duitse gemeenschap door haar economische en culturele dynamiek sterk bijgedragen tot het kosmopolitische karakter van de stad. Lode Baekelmans omschreef in de jaren vijftig de verandering in dit verband aldus: “Antwerpen was evenals nu een provincie- en havenstad. Maar de internationale inslag was groter, meer gemengd, met een grote Duitse kolonie versterkt”¹³⁹.

* ANTOON VRINTS (°1978) studeerde Nieuwste Geschiedenis te Gent en werkt sinds 2001 als onderzoeker op het SOMA in het kader van het project “Geweld en wereldoorlog”. Recent verscheen van zijn hand “Bezette stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog”.

¹³⁹ L. BAEKELMANS, *op.cit.*, p. 2.